

## ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРОБЛЕМА ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Организовани рад на заштити споменика културе почео је у нашој земљи да се развија тек по завршетку другог светског рата. Основана је служба којој је поверено старање о богатом споменичком фонду, његовој заштити, конзервацији и рестаурацији. Та се служба у протеклом периоду развијала, оспособљавала свој кадар и већ данас су видљиви резултати њеног рада. Она за собом има низ веома компликованих конзерваторско-рестаураторских радова изведених на споменицима културе. Крајњи циљ службе заштите је да се наше културно наслеђе што свестраније проучи, валоризује, да се конзервирани споменици презентирају и да се предају на бригу и старање поколењима која долазе.

Био је то трновит пут. Генерација конзерватора оспособљена за рад на заштити, конзервацији и рестаурацији споменика после другог светског рата, током протеклог периода имала је да се бори са низом стручних проблема, пошто скоро никаквих искустава на том пољу није било. Налазила се и пред дилемом да ли само конзервирати, а не и рестаурирати споменик? Последњих година она се бори и са осетном несташицом финансијских средстава. Па ипак, у том пионирском раду она је имала слободно поље за развијање своје делатности и подршку друштвене заједнице која је за тај рад била заинтересована. А до свршетка другог светског рата све је изгледало другачије.

Циљ овог чланка је да нас потсети на не тако давну прошлост, на време између два светска рата и на настојања тадашње генерације интелектуалаца, које су се бориле за доношење закона о заштити споменика културе у Југославији, а са тим и за организовани рад на том пољу, и да са неколико драстичних примера укаже на прилике које су тада владале, као и на штету коју су споменици од тога трпели.

\*  
\*      \*

Стање у Краљевини СХС у погледу заштите споменика културе непосредно после завршетка првог светског рата било је хаотично. Крајеви који су до тада потпадали под Аустро-угарску монархију имали су нека законска акта у погледу чувања старина (Словенија, Далмација, Босна са Херцеговином). На територији Србије нису пос-

тојала никаква законска акта, сем што је у Банату и Бачкој био на снази мађарски закон о заштити споменика културе из 1881. године. Организација заштите била је поверена Централном државном повереништву за споменике у Будимпешти. Ово Повереништво на територији Бачке и Баната скоро уопште није радило.<sup>1</sup>

У време консолидације нове државе учавала потреба за овим радом, али закон никада није био донесен. Као споредна делатност, заштита споменика културе улазила је у оквир рада појединих министарстава. Тако је већ 1919. године у Уредби о уређењу Министарстава просвете у делокруг Одељења за уметност спадао и „надзор над књижевним и уметничким старинама“. И 1937. године у чл. 8. Уредбе о уређењу истог Министарства у надлежност Отсека за научне установе дошло је и „старање о заштити историјских старина, одобравање истраживања и ископавања појединим музејима, као и приватним установама и лицима“.<sup>2</sup> На основу овога једино су отсеци и одељења Министарства просвете имали могућност да организују само административну службу заштите споменика културе.

Једна Комисија у оквиру Министарства вера била је оформљена 1923. године са циљем да проучава и решава питања заштите, одржавања, оправљања и обнављања православних манастира и цркава, првенствено оних, који се сматрају споменици културе. Комисија је радила од почетка 1924. године до краја 1929. године, дакле, нешто више од пет година. Укидањем Министарства вера, Комисија је прво била придодата Министарству правде, а затим Синоду српске православне цркве, да би његовом одлуком коначно била укинута 1934. године. Ова Комисија је током свог деловања вршила надзор над обновом Жиче, Сопотана, Каленића и Пећке патријаршије. При Синоду је крајем 1936. године основана нова комисија саветодавног карактера, која је расправљала о радовима на осигурању Дечана и Бањске. Ова комисија се старала да се пажљиво и стручно врше оправке споменика, мада су средстава са којима је комисија располагала била

<sup>1</sup> др Стеван Томић : Правна заштита споменика културе у Југославији, посебно издање Југословенског института за заштиту споменика културе, Београд 1958, 75.

<sup>2</sup> др Стеван Томић: Наведано дело, 76.

вановић и др М. Васић израде „пројект закона о чувању старина“ с тим, да основне тезе закона буду у смислу излагања др М. Васића.

Ова материја расправљана је на првом заједничком скупу академија: уметности, друштвених и филозофских наука 24. октобра 1921. године.<sup>11а</sup>

Међутим, суштина одговора Академије министру грађевина састојала се у томе: што је Академија изразила своју спремност да се може прихватити посла ка рестаурисању и чувању архитектонских споменика само „путем нарочитог закона и ако се под њену надлежност стави изванредан број државних чиновника-стручњака, чије би се постављење и смењивање чинило по њеном предлогу и ако се зато обезбеди толика сума у државном буџету“. Даље је обавестила, да је одредила арх. А. Стевановића и др М. Васића да израде законски пројекат који је поднесен Министарству просвете и грађевина.<sup>12</sup>

Исте, 1921. године, једна комисија, образована на предлог директора свих музеја у земљи, израдила је нацрт закона о музејима и заштити старина. Судећи по извештају управника Народног музеја у Београду др В. Петковића, комисија сматра да је „закон израђен на потпуно модерној основи и њиме се гарантује успешан рад у музејима и посао око заштите старина“, надајући се да ће овај предлог закона што пре доћи пред законодавно тело.<sup>13</sup>

Приступајући изради новог закона о Академији наука, академици су током 1921. године дискутовали у више махова о закону о музејима и о заштити старина. Тако су на II скупу Председништва Академије (24. марта 1932.) у вези са овом материјом донесени следећи закључци:

— да се од Министарства просвете затражи да се пројекат закона о музејима и о чувању старина пре подношења Народној скупштини објави и пошаље на мишљење Академији;

— како по свој прилици закон неће скоро доћи на ред да прође кроз Скупштину, то би се могла израдити једна уредба, која би се тицала само београдских музеја, или би обухватила Србију из 1914. године или можда још и Војводину;

— да се том уредбом састави један музејски одбор који би с чуварима (тј. управницима) музеја био саветодавни орган министров, и у коме би била представљена Академија са једним или два члана које она одреди.<sup>14</sup>

Законски текст израђен 1921. и следеће, 1922. године предложила је и прва конференција музелаца и конзерватора, одржана у Добрни,<sup>15</sup> као и конгрес археолога одржан октобра 1922. године у Београду, који је овластио Народни музеј да као „нацрт Конгреса предложи министру про-

свете нацрт Закона о музејима и о заштити старина“, који је раније био израђен од једне нарочито образоване комисије у Београду.<sup>16</sup>

У пролеће исте године пред другим заједничким скупом академија: уметности, друштвених и филозофских наука (27. фебруара 1922.) нашао се пројект закона о чувању старина који су израдили арх. А. Стевановић и др М. Васић, формулисан у четири члана. У члану 1. овог законског пројекта говори се о оснивању „Одбора за чување одржавање и проучавање историских и уметничких споменика и старина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. У даљим одредбама овог члана (који је текстуално најдужи) говори се о персоналном саставу не само одбора, већ и управног одбора, који се оснивају у оквиру Српске академије наука.

Суштина законске материје обухваћена је чланом 2. који гласи: „Задатак одбора рада је чување и одржавање свих класификованих историских и уметничких споменика, старина и природних знаменитости у обиму Краљевине Србије и Црне Горе у границама 1913. године.“

Ради остваривања тога задатка предузимаће се сви претходни радови по прописима уредбе коју ће, на основи овога закона, прописати министар просвете обухватајући сав унутрашњи и спољашњи рад одбора. Уредба има силу закона.

Одбор се овлашћује да може примењивати закон о експропријацији приватних имања и по њему откупљивати приватна земљишта за чување старина, одржавање споменика и за научна испитивања на дотичним местима“.

Члан 3. говори о финансирању Одбора, а чл. 4. о ступању Закона на снагу.<sup>17</sup>

И Министарство просвете је у току 1922. године припремило један нацрт закона о музејима и о чувању старина. О њему се расправљало на другом заједничком скупу академија филозофских и друштвених наука (22. маја 1923.) када је прилично негативно оцењен. Прва замерка била је та: што су законске материје о музејима и о чувању старина биле спојене у један текст, што је по мишљењу ових академија требало раздвојити; да би закон требало да добије знатно другачији облик него што је у овом пројекту дат и на крају, овим законом предвиђена су многа звања с великим платама и факултетском и стручном спремом „а тај велики персонал би много коштао“. Писмено мишљење о овом нацрту закона одвојено је поднео др М. Васић и академије су се од њега оградиле, сматрајући га као лично мишљење др М. Васића. На крају је закључено, да би само једна стручна комисија која би о основним интенцијама закона добила директиву од министра просвете, могла с успехом да изради нацрте закона о музејима и о чувању старина и

<sup>11а</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 57—61.

<sup>12</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 218.

<sup>13</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 241.

<sup>14</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 70.

<sup>15</sup> Радивоје Љубинковић: Наведено дело, 7.

<sup>16</sup> Годишњак СКА, књ. XXXI, Београд 1922, 133.

<sup>17</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 61—63.



Манастир Каленић пре рестаурације по В. Петковић

Le monastère Kalenić avant la restauration (par V. Petković)

трошена на зидање и оправке безначајних сеоских цркава.<sup>3</sup> Велике тешкоће и злоупотребе вршене су нарочито уочи избора 1938. године. Тада је из средстава намењених за оправку старих цркава и манастира изграђен нови конак у манастиру Грачаници, а додељена је и сума од 100.000 динара за израду нових фресака у цркви Лазарици у Крушевцу.<sup>4</sup> Документовани извештај са новчаним подацима штампао је арх. Ђ. Бошковић. Из њега се види на шта су све трошена средства.<sup>5</sup>

Поједине законске одредбе о заштити споменика културе у периоду између два светска рата нашла су се у Закону о шумама, у Грађевинском закону и у Уредби о националним парковима из 1938. године. Неке одредбе ових законских аката нормирале су однос држање и појединаца према културним и природним добрима.<sup>6</sup>

У чл. 129. Закона о шумама каже се: „Предмети историјске, научне и уметничке вредности, природне лепоте и реткости које се у шумама налазе чуваће се и одржавати. Министарство шума и руда прописало је што буде потребно за чување тих објеката и предмета“. У вези са овим законским чланом издата је посебна наредба, која у сажетом облику садржи елементе једног закона.<sup>7</sup>

Одређени чланови Грађевинског закона односили су се на заштиту историјских језгра градова и чување старих вредних кућа. Тако чл. 24. одређује да ће општине нарочитом уредбом утврдити „који су делови града од историјског или уметничког значаја, као и које су старе грађевине које имају карактеристичне особине вредне да се одрже“. Регулационе планове за таква насеља одобриће Министарство грађевина у споразуму са Министарством просвете. Следећи, 25. члан одређује пројектовање нових зграда у улицама и трговима од историјског значаја тако, да „слика места или улице не изгуби ништа од своје историјске или уметничке вредности“. У истом члану забрањује се свака промена на таквим, зградама, док се оправке могу вршити само уз претходно одобрење надлежних власти „за чување старина“, иако се прецизно не наводи ни једна одређена институција.

У чл. 1. Уредбе о националним парковима заштићени су објекти уметничке, односно историјске вредности само у оквиру националних паркова.

У свим овим законским актима није била одређена надлежност појединих установа које би

се старале о њиховом извршавању. Стога се и могло десити, да на пример, половина пронађеног старог новца или оставе припада налазачу, а друга половина држави.<sup>9</sup>

\* \* \*

У условима непостојања закона о заштити споменика културе у једној организованој друштвеној заједници, са разних страна потицале су иницијативе за доношење овог закона.

Тако се већ 1921. године као иницијатор за доношење закона јавља Српска академија наука, дајући пројекат закона о заштити споменика културе који садржи само четири члана.<sup>10</sup>

Иницијатива за доношење овог закона потекла је од министра грађевина. Он се обратио Академији наука излажући, да му са свих страна долазе захтеви за оправку и обезбеђење цркава и манастира, који се налазе у тешком стању. Немајући довољно стручног кадра, а сматрајући да ове оправке морају имати научни карактер, министар се обратио Академији наука с молбом, да се академија заузме и да организује снимање, студију, чување и рестауравање архитектонских споменика, уз евентуалну сарадњу Универзитета и Народног музеја.

Уз писмо министра грађевина прочитана је и представка др Милоја Васића у којој се износи да у нашој земљи не постоји никаква установа која би се старала о заштити споменика културе на шта бисмо били обавезни на основу одлука конгреса Историје уметности (?) и као члан групе савезничких земаља. Како се из материјала не види јасно о којем је конгресу реч, ту се вероватно радило о Међународном конгресу историчара уметности, одржаног 1921. године у Паризу, који је указао на велику актуелност заштите споменика културе. Југословенски учесници тога конгреса: Вл. Петковић, М. Васић, Н. Вулић и Фр. Стеле касније су у земљи живо пропагандирали идеје конгреса.<sup>11</sup> У свом предлогу др М. Васић сматра да би требало при Академији наука основати „Комисију (или одбор) за чување, одржавање и проучавање историјских и уметничких споменика“ на територији коју Академија проучава и у дисциплинама за које показује интерес. На тај би начин Комисија (или одбор) добила потребан ауторитет. Кадровски састав Комисије (или одбора) био би од академика, а по потреби и од лица ван Академије. Ова би Комисија (или одбор) била у саставу Академије до момента легализовања од стране Народне скупштине, ако Академија не жели и даље да је задржи у оквиру својих специјалних установа.

После расправљања о овом предлогу др М. Васића, Академија је одлучила да арх. А. Сте-

<sup>3</sup> др Стеван Томић: Наведено дело, 77.

<sup>4</sup> Радивоје Љубинковић: Стање и проблеми заштитне службе у ФНРЈ, Зборник заштите споменика културе, књ. 1/1, Београд 1951, 9.

<sup>5</sup> Ђурђе Бошковић: Комисија за чување старих споменика, посебан отисак из Југословенског историског часописа, год. V, св. 1—2, 366—371.

<sup>6</sup> Радивоје Љубинковић: Наведено дело, 7.

<sup>7</sup> др Стеван Томић: Наведено дело, 79.

<sup>8</sup> др Стеван Томић: Наведено дело: 79. једна одређена институција.

<sup>9</sup> Радивоје Љубинковић: Наведено дело, 7.

<sup>10</sup> Радивоје Љубинковић: Наведено дело, 9.

<sup>11</sup> Фр. Стеле: Споменишко варство в Југославији, II, Југ. ист. час. год. II, св. 1—4, Љубљана-Загреб-Београд 1936, 80.

„ослободила нас од овог лутања које би се озаконоило овим (тј. предложеним) пројектом”.<sup>18</sup>

Дискусија се наставила и 1923. године у Птују. Састанци музелаца, конзерватора и других стручних удружења, међу осталим проблемима дискутовали су и о доношењу закона о заштити старина.<sup>19</sup>

Изгледи за доношење закона и у 1924. години нису били ништа бољи. На првом скупу Председништва Академије наука (31. марта 1924), закључено је, да се затражи од Министарства просвете пројекат закона о музејима да га она изради и врати Министарству с препоруком, да га што пре спроведе кроз Народну скупштину.<sup>20</sup> Током израде нацрта закона Археолошко друштво тражило је да се у законски текст унесе потребна подела рада у музејима на секције.<sup>21</sup>

На свечаном годишњем скупу Академије наука (7. марта 1925.) сумирајући резултате рада у протеклој години, констатовано је да учешће Академије у раду на проучавању и заштити старина у нашој земљи није могло бити у већем обиму, а неће га ни у будуће бити, све дотле, док се не донесе закон о музејима. Академија је добила од Министарства просвете пројекат закона о музејима, да га проучи и евентуално допуни. Пројекат је дала на мишљење својим члановима, у њега ће унети напомене и вратити га Министарству с предлогом да се што пре спроведе кроз Народну скупштину.<sup>22</sup> Сходно том свом ставу, Академија је одбила позив на сарадњу, упућен од стране Југославенске академије у Загребу, о заједничком раду на чувању и проучавању старина у Далмацији. Образложење за одбијање сарадње садржано је у томе, да је наша Академија сву пажњу обратила на то, да Министарство просвете што пре спроведе кроз Народну скупштину нови закон о музејима и да се пре доношења овог закона мало шта може учинити по овом питању.<sup>23</sup>

Дискусије око доношења закона настављају се и следећих година. Тако је на састанку југословенских музелаца 1928. године поновно разматран нацрт закона из 1922. године и предложено његово усвајање.

Од Министарства просвете тражено је наново 1929. године да се што пре донесе закон о чувању старина, с обзиром на врло неповољне прилике у којима се „налазе старине у нас”. На основу новог закона о уређењу Министарства просвете, музеји су додељени Уметничком отсеку, заједно

са уметничким и глумачким школама. У име свих музеја поднета је преставка министру просвете, да се музеји третирају као научне установе и да им се према томе одређује ранг (годишњи извештај управника Народног музеја у Београду).<sup>24</sup>

На састанку археолога у јесен 1930. године у Београду, поново је дискутовано о овом закону и истакнута потреба његовог хитног доношења. Министарство просвете је са своје стране предложило Законодавном савету један нацрт закона 1931. године. Академија је поводом овога тражила да се у комисију за израду закона укључи и њен делегат др Ник. Вулић<sup>25</sup> што је Министарство просвете и прихватило.

Већ 1932. године Сенату је поднет предлог закона о заштити старина. Заузимањем министра просвете овај законски текст израђен је веома детаљно. Имао је 56 чланова и био је подељен на два поглавља. Прво поглавље третирало је проблематику музеја, а друго — заштиту споменика. Од чланова 25—43. решава се заштита споменика културе. Са веома малим разликама (у погледу надлежности управних власти и музеја) овај законски текст сличан је првим законима о заштити споменика културе који су донесени у годинама после другог светског рата. Може се слободно рећи, да је за време у којем је настало, поглавље закона које се односи на заштиту споменика културе третирано врло савремено и да је закон био тада усвојен, онемогућио би многе штете које су споменици претрпели.

Остали чланови закона односили су се: чл. 44. на заштиту споменика природе, чл. 45. на дужности управних власти у односу на законске одредбе, чл. 46. о издавању грађевинских дозвола у историјским местима (као што је на пр. Дубровник), чл. 47. и 48. прописивао је врло оштре санкције за прекршиоце закона, чл. 49. ставио је у дужност министру просвете да донесе уредбу о музејима и о заштити старина и одредио проблематику коју та уредба треба да регулише. „Прелазна наређења” међу којима и решавање питања постављања стручног кадра у музејима и међу конзерваторима са њиховим распоредом по платним разредима, нашла су одраза у члановима од 50—56.<sup>26</sup>

Илустрације ради износимо резимирану материју коју третирају чланови 25—43. овог закона, а односе се на заштиту споменика културе.

Тако чл. 25. одређује обим заштите укључујући покретне и неопкретне „историјске, културно-историјске, уметничке и природњачке споменике, односно објекте који имају нарочиту научну и естетску вредност”. Научна и естетска

<sup>18</sup> Годишњак СКА, књ. XXXI, Београд 1922, 31—32.

<sup>19</sup> Радивоје Љубинковић: Наведено дело, 7.

<sup>20</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 61.

<sup>21</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 61.

<sup>22</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 152.

<sup>23</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 94—95.

<sup>24</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVIII, Београд 1929, 236.

<sup>25</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 62, 66, 127.

<sup>26</sup> Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, год. I, бр. 21, Београд 1932, 326—327.

вредност једног споменика одређује се на основу мишљења музејског савета.<sup>27</sup>

Већ следећи 26. члан одређује органе за заштиту споменика, међу којима се наводе: опште управне власти, конзерватори, управник „Надлежности за уметност и споменике у Дубровнику“, локални конзерватори и директори, односно кустоси државних и других музеја.<sup>28</sup>

У дужност конзерватора и локалних конзерватора по члану 27. овог закона ставља се израда спискова свих споменика који су предмет заштите и израда списка свих лица која поседују приватне збирке.<sup>29</sup>

Члан 28. детаљно налаже да се споменици откривени или они који ће тек бити откривени, без обзира на њихово власништво, не смеју уништавати, преиначивати или оштетити; да се у њиховој непосредној близини не сме ништа градити, односно, евентуалну градњу може да одобри надлежни конзерватор; наводе се инстанце којима се подноси жалба; одређује накнада штете ако је власник споменика приватно лице, односно, ако се са приватним власником не постигне споразум, као крајња мера предвиђа се експропријација.<sup>30</sup>

<sup>27</sup> Члан 25. поменутог законског текста гласи: „На подручју Краљевине Југославије овим Законом заштићени су сви покретни и непокретни историјски, културно-историјски, уметнички и природњачки споменици, односно објекти који имају нарочиту научну и естетску вредност.

У питању о научној или естетској вредности једног објекта одлучује мишљење Музејског савета“.

<sup>28</sup> Члан 26. гласи: „Државни органи за заштиту споменика су ови:

1) опште управне власти;

2) конзерватори, управник „Надлежности за уметност и споменике у Дубровнику“ и локални конзерватори;

3) директори, односно кустоси државних и других музеја, који су такођер дужни да помажу конзерваторе у делокругу њихова рада“.

<sup>29</sup> Члан 27.: „Конзерватори и локални конзерватори дужни су саставити списак свих споменика који имају да се чувају, као и списак свих лица која имају приватне збирке“.

<sup>30</sup> Члан 28. гласи: „Непокретни археолошко-историјски споменици, било откривени или ће се тек открити, а припадају држави, приватним лицима, установама јавно-правног карактера или задужбинама, не смеју се без одобрења опште управне власти уништавати, раскопавати или преиначивати или опште управне власти издаће ово одобрење, пошто конзерватор да мишљење да се ови споменици могу уништити, раскопавати или преиначити.

У њиховој непосредној близини не смеју се подизати зграде или штогод предузимати што би по својој природи угрожавало неповредност споменика и његов значај, или би спречавало слободан пролаз. Ако би неко намеравао да у непосредној близини неког споменика подигне зграду, надлежна власт за грађење може то допустити тек пошто о томе да мишљење дотични конзерватор.

Против његове забране има места жалби Министру просвете у року од месец дана по пријему забране, који ће донети одлуку саслушавши миш-

У члану 29. наводи се да се споменици у друштвеној својини не могу, без претходног одобрења министра просвете, ни продати ни залагати. Споменици који припадају одређеним задужбинама могу служити само сврси којој су намењени. Ради повећања прихода задужбине, ови споменици могу служити и у друге сврхе, опет уз одлуку министра просвете а на предлог надлежног конзерватора, под условом да се карактер споменика не мења.<sup>31</sup>

Следећи, 30. члан закона налаже да се у суштину и карактер непокретног споменика може „дирати“ било ради поправке или проширења само по одобрењу министра просвете.<sup>32</sup>

Члан 31. налаже да се послови у циљу рестаурације или поправке споменика могу извршити без претходног одобрења министра просвете, само у случају, ако би се тиме отклонила штета, која би се касније тешко надокнадила. У овом случају обавестила би се надлежна управна власт, која би преко државног или локалног конзерватора ценила хитност посла и о томе накнадно известила министра просвете.<sup>33</sup>

Члан 32. одређује дужност власника споменика, без обзира да ли су споменици „јавно-правног или приватног карактера“. Власници споменика дужни су да о свом трошку изврше све оне поправке на споменику које буде одредио надлежни конзерватор, преко опште управне власти.

љење Музејског света. Ако у року од три месеца, од дана када је жалба стигла у Министарство просвете, Министар не потврди забрану, сматраће се да забрана не постоји.

Ако су у питању споменици чији су сопственици приватна лица уколико ова забрана наноси сопственику штету, држава ће бити дужна да надокнади стварно претрпљену штету. У случају да се са приватним лицем не постигне споразум у погледу оштете, добро се може експроприсати“.

<sup>31</sup> Члан 29. гласи: „Непокретни споменици који су својина државе, општине и установа јавно-правног карактера, не могу се без претходног одобрења Министра просвете ни продати ни залагати.

Споменици који припадају појединим задужбинама не смеју служити другој сврси осим оној којој су намењени. Изузетак се може чинити једино у случају повећања прихода задужбине, о чему доноси одлуку Министар просвете на предлог надлежног конзерватора, под условом да се карактер споменика не мења“.

<sup>32</sup> Члан 30.: „Дирати у битност и карактер једног непокретног споменика, било ради поправке или ради проширења, дозвољено је само по одобрењу Министра просвете“.

<sup>33</sup> Члан 31. гласи: „Послови у сврху рестаурације или поправке могу се извршити без претходног одобрења Министра просвете само онда када се тиме има да отклони штета која би се иначе тешко надокнадила. У овом случају треба претходно обавестити надлежну општу управну власт, која ће преко државног, односно локалног конзерватора, проценити хитност посла и о томе известили Министра просвете“.

Ако су споменици у приватном власништву и не дају никаквог прихода, њихова оправка пашће на терет државе. У том циљу у буџет Министарства просвете уносиће се сваке године потребна сума за ове сврхе.<sup>34</sup>

Ако се ради о научном испитивању споменика и жели да се споменик трајно сачува, члан 33. предвиђа експропријацију земљишта. У противном, сопственику би се дала одговарајућа накнада штете за време док траје ископавање или истраживање, коме се сопственик не може противити.<sup>35</sup>

Неповредивост споменика предвиђена чланом 34. спровела би се за споменике друштвеног и приватног карактера уписом у земљишне књиге. Ако су споменици у приватном власништву, за упис је потребан пристанак сопственика. Међутим, споменици у друштвеном власништву уписивали би се на захтев опште управне власти, а на основу предлога конзерватора.<sup>36</sup>

Ако се сопственик не би о споменику довољно старао или би се огрешио о прописе овог закона, или ако је то у интересу заштите једног споменика, такав споменик се може експроприсати према члану 35. овог закона. Експропријација се може проширити и на зграду у непосредној близини, ако је то неопходно потребно у циљу заштите споменика. Накнада би се утврдила редовним путем и садржавала би само материјалну

<sup>34</sup> Члан 32.: „Сопственици споменика, било да су ти споменици јавно-правног или приватног карактера, дужни су да о своме трошку изврше све оне послове које би одредио надлежни конзерватор преко опште управне власти, да би се тиме споменик очувао од квара и пропасти.

Ако споменици који су приватна својина не дају прихода, трошкови око њихове оправке пашће на терет државе. У ту сврху Министар просвете уносиће сваке године у буџет Министарства просвете потребну суму за оправку и одржавање ових споменика. Оправка ових споменика вршиће се на предлог конзерватора по свим прописима који важе за оправку државних зграда“.

<sup>35</sup> Члан 33.: „Земљишни делови на којима се налазе историјски споменици и природњачки објекти потребни за научно ископавање, експроприсаће се трајно ако се споменик жели на сва времена сачувати. У противном случају даће се одговарајућа награда сопственику за време док траје ископавање или истраживање. Сопственик се не може противити споменутим радовима“.

<sup>36</sup> Члан 34.: „Неповредност нарочито важних споменика има се обезбедити као реалан терет на дотичном имању, што ће се постићи уписом у земљишне књиге (грунтоване, односно интабулационе књиге).

Ово уписивање код споменика који су својина државе, бановине, општине, јавно-правне установе или задужбине, као и приватна лица вршиће се на захтев опште управне власти по предлогу конзерватора.

Ако су споменици приватна својина, за овај упис потребан је пристанак сопственика“.

вредност објекта, а не и „историјску, научну или вредност афекције“.<sup>37</sup>

Експропријацију би вршио министар просвете на предлог надлежног конзерватора, а на основу закона о експропријацији и других важећих прописа, налаже члан 36. овог закона.<sup>38</sup>

Члан 37. закона предвиђа да споменик у приватном власништву може мењати сопственика, али и пређашњи и нови сопственик дужни су да о томе обавесте надлежног конзерватора.<sup>39</sup>

Члан 38. Закона детаљно прописује право власништва случајно нађеног споменика и поступак око његовог пријављивања. Тако су сви непознати покретни споменици који се налазе под земљом, водом или у пећинама својина државе, без обзира коме то земљиште припада. Сопственику земљишта може министар просвете дати оштету на предлог конзерватора.

Свако лице које овакав предмет пронађе дужно је да га пријави и преда у року од осам дана најближој управној власти. Власт је опет обавезна да налазачу изда реверс са тачним описом предатог предмета. Нађени објекат са извештајем о приликама под којима је пронађен, послаће се управнику најближег музеја, који ће одредити да ли ће се предмет чувати у музеју, или ће се вратити налазачу. У овом другом случају, налазач може с предметом слободно да располаже. Ако је предмет већег обима, те се не може преносити, надлежна власт је дужна да обавести управника најближег музеја.<sup>40</sup>

<sup>37</sup> Члан 35.: „Ако се сопственик неког споменика не би довољно бринуо за његово одржавање или би се огрешио о прописе овог Закона, као и у случају кад то изискује заштита једног споменика, такав споменик се може експроприсати. Тако исто ће се експроприсати и зграда у непосредној близини споменика, ако је за обезбеђење споменика преко потребно.

Накнада која ће се код овакве експропријације платити ако не дође до погодбе, утврдиће се редовним путем и она ће обухватити само материјалну вредност објекта, а никако историјску, научну или вредност афекције“.

<sup>38</sup> Члан 36.: „Експропријацију добра по овом Закону вршиће Министар просвете на предлог надлежног конзерватора, по прописима Закона о експропријацији уколико ти прописи нису законом измењени“.

<sup>39</sup> Члан 37.: „Непокретни споменици који су у својини приватних лица могу мешати свога сопственика; али кад је један споменик прешао у посед другог лица, и стари и нови сопственик дужни су извести надлежног конзерватора о преносу својине“.

<sup>40</sup> Члан 38.: „Сви покретни споменици који су под земљом водом или пећинама, те још нису познати, али би се у току ископавања случајно пронашли сматраће се као државна својина без обзира на то коме припада дотично земљиште. Сопственику тих споменика, ако је приватно лице, може Министар просвете дати оштету на предлог конзерватора.

Свако лице која нађе један историјски или археолошки објекат дужно је да то одмах, најдуже



Према члану 40.<sup>41</sup> за „старине“ које музеј задржи за своје збирке, налазач добија накнаду, која мора одговарати потпуној материјалној вредности објекта. Сопственик који поседује на свом земљишту предмете нађене после 1918. године, а пре доношења овог закона, дужан је да их преда музеју дотичног подручја уз накнаду вредности по овом законском члану.<sup>42</sup>

Следећи, 41. члан овог закона прописује казну до 30.000 динара за сваког налазача који би се оглушио о прописе овог закона, непријављујући музеју нађени предмет. Иста казна применила би се и према оном лицу које би купило „затајену старину“ или помогло да се она пренесе ван граница.<sup>43</sup>

Извоз споменика у иностранство и прече право куповине регулисани су чланом 42. „Археолошке, уметничке, историјске и природне старине“ не могу се износити преко границе, нити се смеју уништавати. Казна за прекршиоце износи до 30.000 динара уз накнаду штете нанесене споменику. Архивалије и регистратурски списи не могу се расходovati без одобрења конзерватора, библиотекара или државних архива. Ако су у приватном власништву (није јасно да ли архивски материјал или споменици) они се могу продавати у границама наше државе, уз пријаву цене општој управној власти, која о томе

за осам дана, пријави управној власти (општинској, среској или бановинској) и да тамо преда нађену ствар. Дотична власт дужна је дати налазачу реверс са тачним описом објекта. Нађени објекат има се, са извештајем о приликама под којима се дошло до њега послати директору најближег државног музеја у дотичној области, који ће одредити да ли се нађена ствар има чувати у музеју или ће се вратити налазачу. У последњем случају налазач може слободно располагати нађеним предметом.

У случају да је нађени археолошки или историјски објекат већег обима, то га налазач не би могао пренети, дужан је пријавити случај најближој управној власти, која ће о томе одмах обавестити најближег директора музеја".

<sup>41</sup> У нумерацији чланова у тексту нацрта закона недостаје члан 39.

<sup>42</sup> Члан 40.: „За старине које музеј задржи за своје збирке, налазач добија накнаду која ће се одредити од случаја до случаја, али висина њена мора одговарати најмање потпуној материјалној вредности старина. Сопственици који поседују после 1918. а пре објаве овог Закона на свом земљишту нађене старине, обавезују се да их предаду музејима дотичног подручја уз накнаду по овом параграфу".

<sup>43</sup> Члан 41: „Налазач који би могао знати да се ради о старини, а не пријави старину, губи право на сваку награду и нађени објекат одузеће му се у корист надлежног музеја, а он ће се казнити и новчаном глобом до 30.000 динара. Кажњен ће бити на исти начин и онај који купи затајену старину или буде помагао да се она пренесе у другу државу".

извештава државне музеје, који имају право куповине.<sup>44</sup>

Последњи, 43. члан предвиђа казне по одредбама Кривичног законика за све сопственике (и оне који би их у томе помагали), који би, било фиктивном продајом, лажним подацима о пореклу или другим непоштеним средствима изнудили високу цену за „своје старине“.<sup>45</sup>

Од интереса су и чланови 45—48 који регулишу дужност власти у односу на спровођење овог закона, грађење у историјским местима, као и казне предвиђене за прекршиоце овог закона.

Тако члан 45. налаже у дужност општим управним и општинским властима да на свом подручју врше надзор у спровођењу одредаба овог закона и да у случајевима прекршаја предузму мере у циљу отклањања штете на споменицима и да о томе обавештавају надлежног конзерватора или најближи музеј. Дужност општинских власти је да своју општу управну власт обавештава о сваком случају откривања или повреде споменика на свом подручју.<sup>46</sup>

У местима која је Музејски савет огласио значајним са историјског или уметничког становишта, све грађевинске дозволе које издају опште управне или општинске власти морају бити претходно одobreне од надлежних конзерватора, налаже члан 46. Прекршиоци одредаба овог законског члана дужни су о свом трошку да исправе

<sup>44</sup> Члан 42.: „Археолошке, уметничке, историјске и природне старине важне за прошлост народа или земље биле оне јавно-правна или приватно-правна својина, не смеју ни на који начин изаћи изван граница државе, нити се могу уништавати. Лице које би историјске или природну старину изнело у другу државу казниће се новчаном глобом до 30.000 динара и платиће држави оштету у вредности изнесене ствари.

Сва архиварија и регистратурни списи не могу се расходovati без одобрења конзерватора, односно библиотекара, одн. државних архива.

Овакве старине могу се, ако су приватна својина, продавати само у границама државе, а продавац има да пријави општој управној власти цену. Опште управне власти обавестиће о тој продаји државне музеје који имају првенствено право куповине".

<sup>45</sup> Члан 43.: „Сопственик старине који би покушао фиктивном продајом, лажним подацима о пореклу, или другим непоштеним средствима да изнуди високу цену за своје старине, биће кажњен, према прописима Кривичног законика, а исто тако и онај који га буде помагао".

<sup>46</sup> Члан 45.: „Дужност је општих управних власти и општинских власти да у своме подручју воде надзор о извршавању одредаба овог Закона да у случају њихове повреде предузму мере како би се отклонила могућа штета на старинама и природњачким објектима, и да о свему обавесте најближи музеј или конзерватора.

Општинске власти дужне су да својој претпостављеној општој управној власти доставе без одлагања сваки случај откривања или повреде старина на овом подручју".



све самовољне измене и дограђивања и да споменик доведу у првобитно стање.<sup>47</sup>

Чланови 47. и 48. односе се на изрицање казни. Тако члан 47. предвиђа за прекршиоце овог закона казну до 5000 динара (уколико друге казне нису предвиђене), не рачунајући накнаду штете, а члан 48. изрицање казни ставља у делокруг општих управних власти.<sup>48</sup>

Без обзира на савремени приступ заштити непокретних споменика културе садржан у одредбама овог закона, чији је предгалач био сенатор др Валентин Рожић са групом посланика, на успостављање контроле власти и одговарајућих стручних институција и лица, што би допринело уношењу реда у овој области и спречавању штета које су споменици трпели, закон уопште није усвојила Народна скупштина.

Преднацрти закона о музејима и заштити старина које је радила Академија наука били су унапред осуђени на неуспех. Они су имали у виду заштиту споменика на територији Србије са Војводином, евентуално и територију Црне Горе, дакле подручје, за које је Академија имала научни интерес, занемарујући Југославију као јединствену државну целину. Преднацрти које је давало Министарство просвете имало је ово друго у виду и покушало је да постави јединствен систем заштите споменика културе на територији читаве Југославије.

И последњи покушај од стране државних органа био је 1934. године. Тада је министар просвете био посебним указом овлашћен да може народном представништву да поднесе закон о музејима. Сазнавши за израду овог законског предлога, Академија наука је инсистирала код Министарства просвете да у комисију уђу представници Академије. Универзитета и Народног музеја. На једној седници ове комисије учествовао је секретар Академије, који је по договору са др В. Петковићем и др Ник. Вулићем (члановима комисије) изнео примедбе на нацрт закона које су готово све прихваћене.<sup>49</sup> По свему судећи на овоме се стало, пошто се изгледа радило о тоталном

неразумевању од стране највишег законодавног тела.

Последњи индивидуални покушај у овом правцу био је преднацрт закона о заштити споменика културе, који је израдио др Франце Стеле. Он је био овлашћен од стране музелаца и конзерватора који су 1935. године одржали свој састанак у Београду. И овај, као уосталом и сви претходни покушаји, остао је без икаквог резултата.<sup>50</sup> \*

У таквој атмосфери, разумљиво је да су споменици трпели највећу штету. Дневна штампа пратила је пажљиво све неспоразуме на овом плану и извештавала своје читоце. На основу извештаја из дневне штампе и Народна старина, часопис из Загреба, извештавала је своје претплатнике и читаоце коментаришући ове немиле појаве. У овом чланку изнећемо неколико догађаја у интерпретацији Народне старине из Загреба, уз могућну проверу тих података у другим изворима.

У области заштите споменика културе у периоду између два светска рата појављивали су се бројни проблеми, од којих су неки, као недозвољена трговина и извоз споменика у иностранство, актуелни и данас. Културна јавност се згражавала и протестовала над појединим актима и поступцима, док су се ствари и даље развијале мимо ње.

Споменички фонд је после ратова био у доста тешком стању. Небрига власти, недовољно поштовање њихове вредности од стране средине у којој су се налазили, то и онако тешко стање, још више је погоршавано. Илустрације ради изнећемо примере који су остали забележени.

Нису само зуб времена и небрига власти о споменицима културе доприносили њиховој запуштености и пропадању, већ су томе доприносили и људи, који су споменицима наносили штете. Тако су и одрасли и ученици урезивали своја имена нарочито на фрескама. То је побудило Министарство просвете да изда окружницу против овог варварског геста. Уколико се буде наставило са оваквим начином оштећења фресака — каже се у окружници — Министарство просвете ће бити принуђено да забрани ђачке екскурзије по манастирима, без посебног одобрења тог Министарства. У истој окружници оштро се протестује и против трговине уметничким предметима. Мотив за ово била је појава агената са „здравом валутом“ који од старешина манастира откупљују најбоље уметничке споменике.<sup>51</sup>

Општем, лошем стању споменика доприноси у великој мери и небрига црквених власти које мирно гледају како се на појединим црквама и манастирима руше кубета и са њима страдају и фреске, иако црква поседује огромне комплексе земље (па према томе, могло би се претпоставити и материјална средства), извештава „Политика“

<sup>47</sup> Члан 46.: „У Дубровнику и осталим местима која Министар просвете, на предлог Музејског савета огласи као места значајна по свом историјском и уметничком карактеру, све грађевинске дозволе које издају управне и општинске власти морају бити претходно одобрене однадлежних конзерватора.“

Грађанске власти дужне су у таквим местима приморати сваког прекршиоца ове законске одредбе да све самовласне измене и дограђивања поништи о своме трошку и доведе у првобитно стање“.

<sup>48</sup> Члан 47.: „Сва прекорачења одредаба овог Закона, у колико казне нису већ одређене у њима, казниће се до 5.000 динара, не рачунајући у то накнаду штете“.

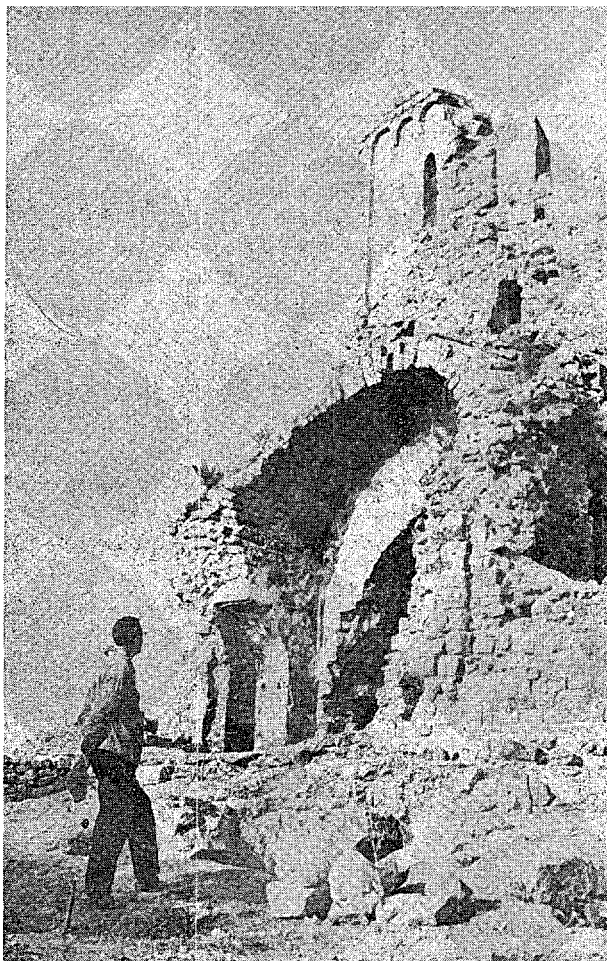
Члан 48.: „За изрицање казни по овом Закону надлежне су опште управне власти“.

<sup>49</sup> Годишњак СКА, књ. XLIII, Београд 1934, 38, 75, 81, 141.

<sup>50</sup> Радивоје Љубинковић: Наведено дело, 9.

<sup>51</sup> Народна старина, Загреб, бр. 2, 1922, 207.

У броју од 23. V 1923. године. Као пример те небриге наводи се рушење једне цркве, одобрено од стране надлежних црквених власти, ради изградње железничке пруге. Радило се уствари о рушењу манастира Преображења у Овчарско-кабларској клисури, који је динамитом разнесен 1911. године.<sup>52</sup> Нису само црквене грађевине изложене пропадању, већ и предмети од велике историјске и уметничке вредности, који се у њима налазе, као: застава цара Душана или путир св. Саве. У том чланку предлаже се пренос свих покретних уметничких предмета у Народни музеј у Београду или у посебни црквени музеј, чије је оснивање „у пројекту”.<sup>53</sup>



1. Изглед Ђурђевих Ступова пре рестаурације (фото арх. Д. Павловић)

1. Vue du monastère Durdevi Stupovi, avant la res-tauration (photo arch. D. Pavlović).

<sup>52</sup> Влад. Р. Петковић: Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, посебно издање САН, Београд 1950, 260.

Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић: Споменици, културе у овчарско-кабларској клисури и њеној ближој околини Старинар, нова серија, књ. I, Београд 1950, 106.

<sup>53</sup> Народна старина, Загреб, књ. 11, 1925, 364.

Настављала су се оштећења и рушења споменика. Најтрагичније је било сазнање да су се на земљу срушиле фреске из XII века у Ђурђевим Ступовима код Новог Пазара (сл. 1), око чијег скидања се годину дана пре овога дискутовало између Академије наука и Народног музеја.<sup>54</sup>

Општински суд у Крушевцу хтео је да поруши стару цамију из XV—XVII века и да њен материјал распрода. У Крушевац је поводом тога ишао управник Народног музеја из Београда који је спречио рушење цамије.<sup>55</sup> Сличан је случај био и са одлуком поглавара среза белопаланачког да се сруши стари град у Белој Паланци. Град потиче из турског, мада је вероватније да је из ранијег периода и служио је као „камени мајдан”. Од римских натписа који су били узидани у тврђаву није остало ни трага. Потврду за рушење дали су инжењери својим мишљењем да је „град склон паду”. И овде је рушење спречено.<sup>56</sup> Даље је забрањено Душану Вуксану, тадашњем директору гимназије у Берама откопавање Шудикове, које је он самоиницијативно предузео уз помоћ својих ученика, а без икакве стручне спреме. С друге стране, помогнута је акција локалног археолошког друштва из Урошевца у пробним ископавањима у околини овог града.<sup>57</sup> Све ове интервенције предузимао је Народни музеј у Београду, осећајући се обавезним и у погледу заштите споменика.

Тако је током 1925. године у неколико махова интервенисано на спасавању голубачког града, у чијој је близини, због вађења камена, оштећено градско платно. Тражено је даље, да се спречи рушење старе цамије у Јагодини. Цамија је нажалост порушена, „а за рушење овог значајног споменика нико није узет на одговорност” (из извештаја управника Народног музеја).<sup>58</sup>

Приватна иницијатива у археолошким ископавањима временом се све више развија. Тако је неки непознати човек (са знањем скопског музеја!) почео откопавати једну зграду у близини манастира Бањске, по свој прилици пирг.<sup>59</sup> Многе фрагменте са манастира Бањске узидане у околне сеоске зграде Музеј је могао само да фотографише за своју документацију.<sup>60</sup>

Нису само незнање и жеља за савременим изгледом града нагониле представнике управних власти да споменицима наносе штете, нити је радозналост приватних лица била задовољавана путем дивљих археолошких ископавања, већ се ту јављају и црквене власти са жељом за оправком цркава и манастира. Тако је на пр. са жалењем констатовано „варварско рестауравање” ка-

<sup>54</sup> Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 1923, 290.

<sup>55</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 182, 198.

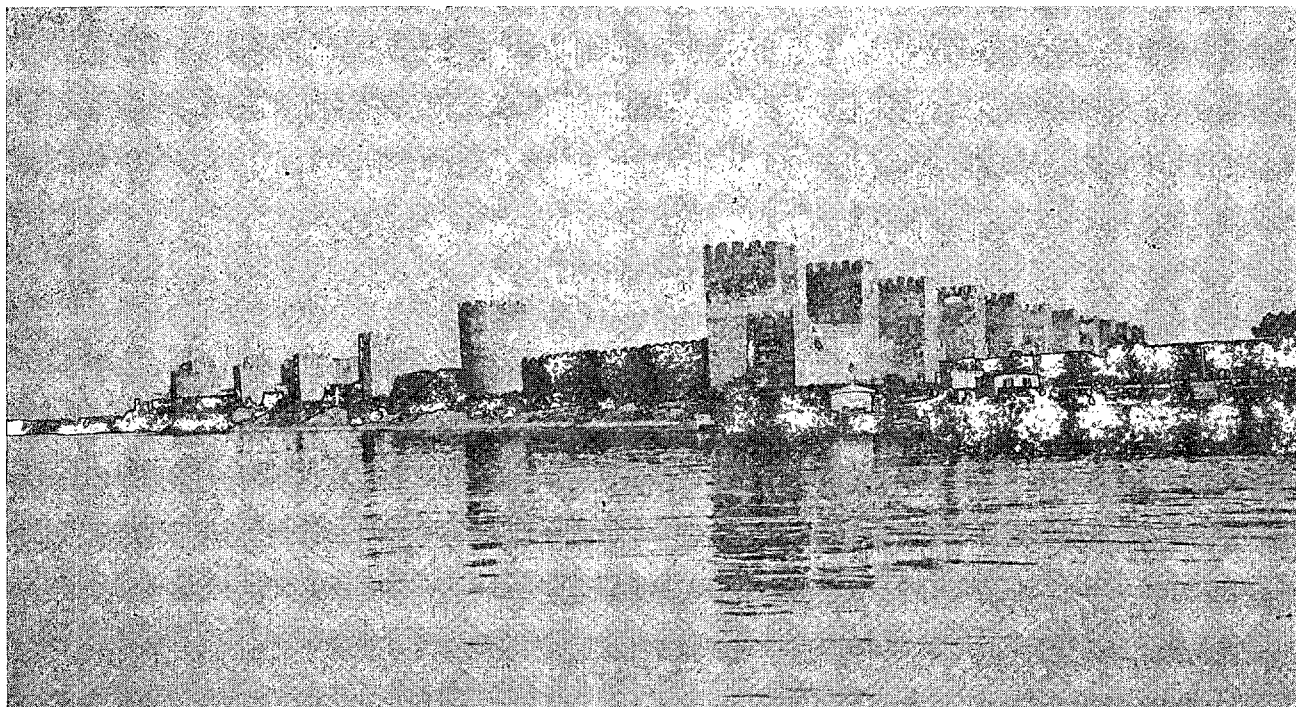
<sup>56</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 182.

<sup>57</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 182—183.

<sup>58</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIV, Београд 1925, 313.

<sup>59</sup> Годишњак СКА, књ. XXXV, Београд 1926, 298.

<sup>60</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928, 216.



2. Изглед смедеревског града пре експлозије 1941. године  
(фото арх. Д. Павловић)

2. Vue de la forteresse de Smederevv avant l'explosion de 1941  
(photo arch. D. Pavlović).

пеле у једној кули", која је била саставни део утврђења манастира Ђурђевих Ступова код Новог Пазара. Уз капелу је призидана олтарска апсида за коју се поуздано знало, да никада није постојала и још је са спољне стране била бело окречена. На крају се изражава чуђење за шта је Духовни суд из Новог Пазара утрошио „толики новац”.<sup>61</sup> (Реч је о капели краља Драгутина).

И у току 1928. године настављено је са оштећивањима споменика. Тако је Народни музеј покушао да пренесе у Београд надгробну плочу властелина Родопа, која је „варварски избачена” из цркве у Бањи (у Дреници) и покрива гроб неког свештеника. Плоча је због отпора призренског епископа, морала остати на своме месту. Чињени су даље покушаји да се из смедеревског града иселе војни магацини и град преда општини (сл. 2). Посредовано је код великог жупана у Ужицу да се забрани нестручно ископавање старина у селу Дворанима код Пријепоља. Због недостатка средстава музејски стручњак није могао да се упозна са пронађеним остацима „једне интересантне зграде (виле?)” у селу Рготини код Зајечара.<sup>62</sup>

Приликом рестаурисања градских зидова у склопу манастира Манасије зупци на кулама били су уклоњени. Министар просвете је формирао једну комисију која је имала да прегледа

ове радове. Комисија је предложила да се учињена погрешка исправи.<sup>63</sup>

Од великог жупана у Приштини тражено је да се селацима забрани ископавање старе Улпијане. Они уништавају структуру зидова грађевина, а камен и опеку са њих односе и продају.<sup>64</sup> Под Рудником, код села Мајдана, фотограф Благ. Ђорђевић из Горњег Милановца на основу Милићевићевих података у „Кнежевини Србији” и извора датих у Јиричеку, вршио је ископавање тражећи гроб Ђурђа Бранковића. Гроб је требало да се налази код потока Црне-Криве Реке, код напуштеног рударског места под Ђурђевцима. За ову акцију заинтересовала се и смедеревска општина, приликом прославе петстогодишњице свог града. У овај рад укључен је и музејски стручњак. Приликом ископавања наишло се на две грађевине повезане и међу собом и са околним насељем. Зграде су грађене од камена и сиге и њихове апсиде „пре потсећају на место пећи у некој приватној згради, него на капеле”. Читав крај је богат остацима грађевина, нарочито на супротној обали реке, на Ђурђевом ђувику, а камене плоче без натписа на Ђурђевачком гробљу потсећају на „богумилско гробље”(извештај Ђ. Мано-Зисија).<sup>65</sup>

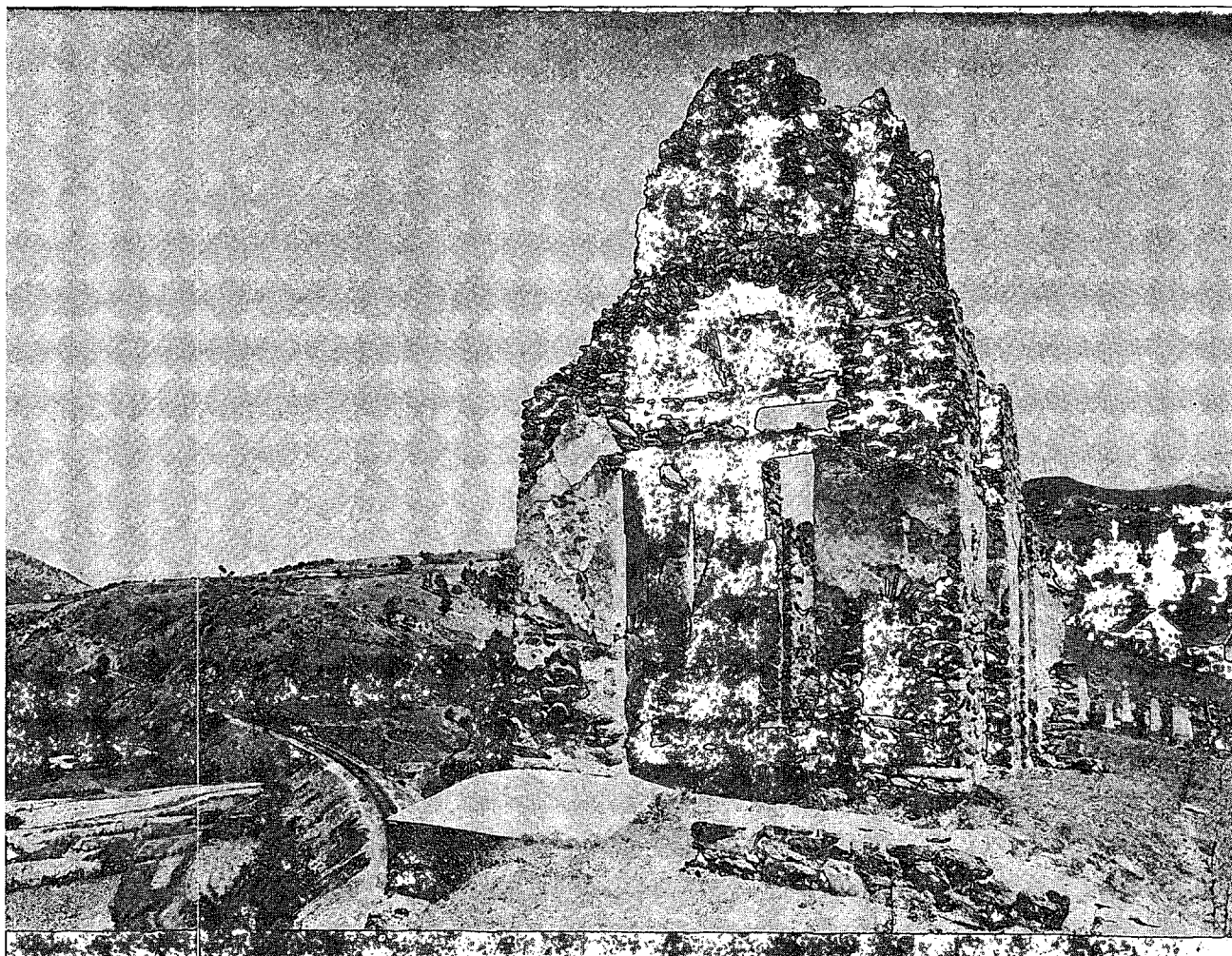
<sup>63</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVIII, Београд 1929, 234—235.

<sup>64</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVIII, Београд 1929, 236.

<sup>65</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIX, Београд 1930, 213.

<sup>61</sup> Годишњак СКА, књ. XXXV, Београд 1926, 298.

<sup>62</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928, 193—194.



3. Изглед Старе Павлице после изградње ибарске пруге

3. Vue de Stara Pavlica après la construction de la voie ferrée dans la vallée de l'Ibar.

Сељаци села Готовуше код Пирота организовали су ископавање блага „поп-Маринова“ и наишли су на канализацију старе тврђаве.<sup>66</sup> Сељаци су почели и са рушењем куле Грчића Манојла (Дуга Пољана, сјенички срез), а материјал са ње су разносили. Ово је рушење спречено.<sup>67</sup> Приликом рестаурације иконостаса у старој шабачкој цркви тражено је да се рестаурација повери стручњацима. Пошто је у то време уништено мумифицирано тело једног од чланова средњовековне српске владарске породице, које је било сахрањено у припрати Богородичне цркве у Студеници, тражена је интервенција Министарства просвете, да се преко црквених власти издејствује, да се никаква ископавања у старим црквама не врше без контроле стручњака.<sup>68</sup>

Оштећења споменика се настављају, а са њима и интервенције Народног музеја. Тако је спречено ископавање града на Видојевици (у Подрињу), које је почео да врши неки кафедија из

Лешнице. Код начелника срезова јадранског, крупанског и азбуковачког тражено је да се забране ископавања у Иверку, Крупњу и на Соколу; код Министарства унутрашњих дела да се спречи даље рушење развалина цркве св. Димитрија код Пећи; код начелника среза рађевског да се забрани ископавање на Грацу; код Министарства просвете да се разјасни случај са „намераваном преправком“ у Планиници (округ пиротски).<sup>69</sup>

У најжалоснијем стању налазила се Стара Павлица на Ибру, која је у буквалном смислу речи била на ивици пропасти. Она се ослања једним својим ступцем (носиоцем полупорушеног кубета) само на темељни камен (неку врсту каменог саркофага) изнад минираног простора при грађењу тунела за ибарску пругу. Никаква озбиљна осигурања нису предузета, иако је, у своје време интервенисао лично краљ.<sup>70</sup> (сл. 3)

Интервенције су се вршиле на све стране, али је резултата било мало, јер се за приватна иско-

<sup>66</sup>Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 232.

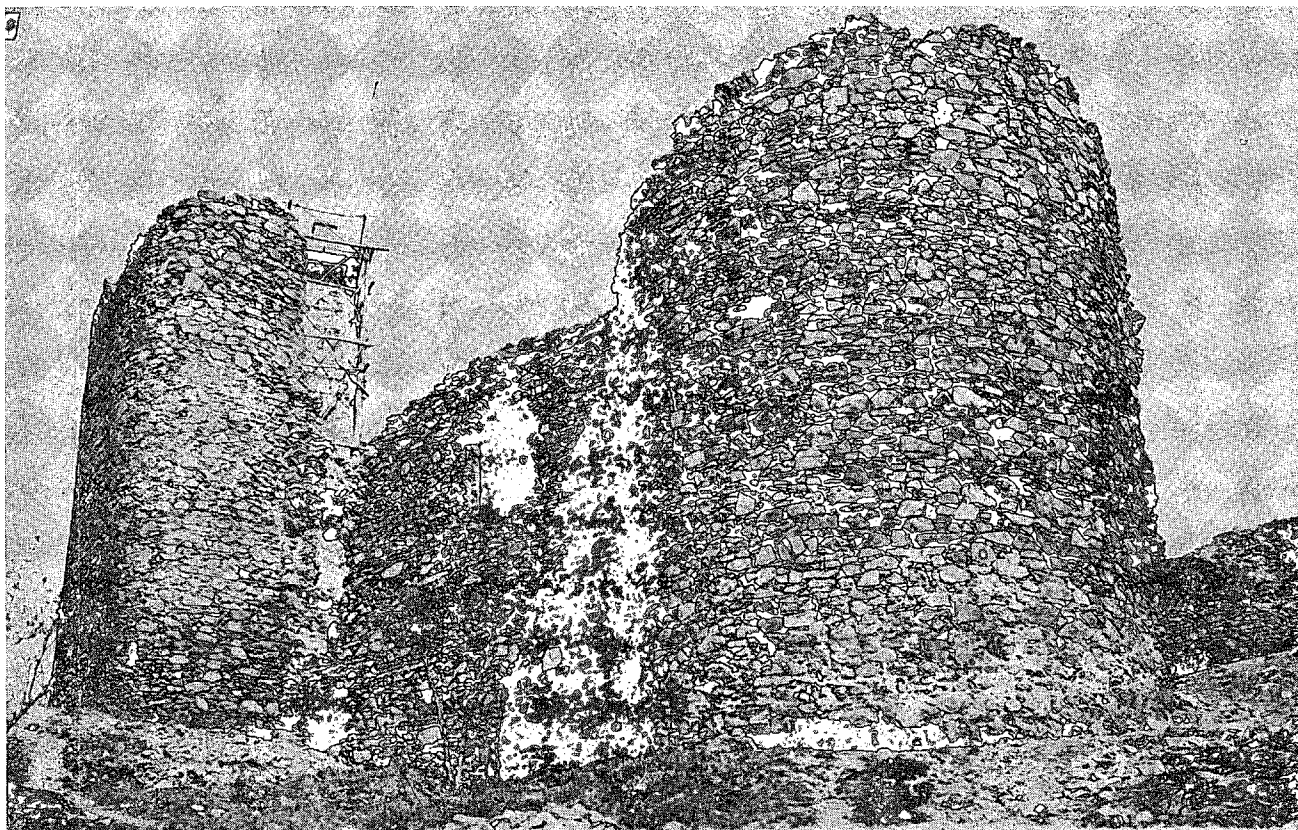
<sup>67</sup>Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 247.

<sup>68</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 227.

<sup>69</sup>Годишњак СКА, књ. XLI, Београд 1932, 213.

<sup>70</sup>Годишњак СКА, књ. XLI, Београд 1932, 241.





4. Град Жрнов на Авали (фотос својина арх. И. Здравковића)

4. La forteresse Žrnov à Avala (photo propriété de l'arch. I. Zdravković).

павања и иницијативе тешко сазнавало. Предузете су мере код полицијске власти у Пироту приликом „афере са ископаним благом из места Срлака, али иста власт није хтела да достави Музеју одузете објекте према закону, налазећи да су они без интереса за Музеј”.<sup>71</sup> Музејски стручњаци констатују да је „за наше старине, нарочито у нашим данима кризе, наступило зло доба, пошто законом нису заштићене”. Опет се говори о потајном рушењу динамитом голубачког града и да камен од њега сељаци употребљавају на очиглед власти.<sup>72</sup> Преко Министарства унутрашњих дела интервенисано је да се забрани сељацима села Сиге код Пећи да потпуно разруше већ увелико оштећене зидове сеоске црквице св. Ђорђа из XVI века.<sup>73</sup>

Курвин-град и црквиште пред њим, као и трагови касноримског логора у селу Клисурси код Малошишта постали су плен сељака, а у школи у Гњилану узидано је једно античко попрсје пронађено у Клокотовачкој бањи код Урошевца.<sup>74</sup> Један од становника Бањске (не наводи се име), који је са пок. Матићем упропастио гроб краљице Теодоре, на своју руку и даље врши ископавања

у близини манастира, тражећи темеље Милутиновог града.<sup>75</sup> Интервенције вршене код надлежних власти биле су усмерене на спречавање рушења Курвин-града и Градишта код Ниша, као и градова Рудника и Острвице код Горњег Милановца.<sup>76</sup>

Свакако да је најдрастичнији пример тоталног уништења једног споменика представљало рушење града Жрнова на Авали (сл. 4), ради постављања споменика незаном јунаку. Акцију за спасавање од рушења Жрнова покренули су: Историјско-уметнички музеј (Народни музеј), Институт за народну уметност на Техничком факултету, Комисија за чување историско-уметничких споменика, Друштво пријатеља старина, Клуб архитеката и Патријаршија српске православне цркве, али без успеха. Непосредно пре рушења град је снимљен и испитан. На њему је установљено „пет грађевинских периода, од античких до турских”. Управа радова на Авали послала је Музеју већи број предмета само делимично документарне, више „магацинске вредности”: камене убојне кугле, копља, стреле, разне гвоздене фрагменте, керамику и луле.<sup>77</sup>

<sup>71</sup> Годишњак СКА, књ. XLI, Београд 1932, 241.

<sup>72</sup> Годишњак СКА, књ. XLI, Београд 1932, 242.

<sup>73</sup> Годишњак СКА, књ. XLI, Београд 1932, 249.

<sup>74</sup> Годишњак СКА, књ. XLII, Београд 1933, 280—281.

<sup>75</sup> Годишњак СКА, књ. XLII, Београд 1933, 277.

<sup>76</sup> Годишњак СКА, књ. XLII, Београд 1933, 252.

<sup>77</sup> Годишњак СКА, књ. XLIV, Београд 1934, 76, 250, 252, 258.

Како је време више одмицало однос према споменицима културе није се много мењао, иако је расла свест о потреби њиховог чувања. Најбоља илустрација тога јесте чланак Ђ. Мано-Засија, објављен у „Времену“ у бр. 3851 из 1933. године, који је скоро у целини пренела Народна старина. Аутор констатује немоћ да се од стране државе стане на пут неконтролисаним ископавањима „скривеног блага“, трговини уметничким предметима, која се развила нарочито у јужним крајевима земље, заштити покретних уметничких предмета у старим црквама и манастирима, који зависе једино од бриге и разумевања монаха који у њима пребивају и залаже се за појачани просветитељски рад свештеника и учитеља на заштити старина. Ђ. Мано-Зиси се веома похвално изразио о раду Комисије за споменике при Синоду српске православне цркве.<sup>78</sup>

У више махова указивано је на опасност од рушења смедеревског града, што је опет послужило као повод да се апелује на надлежне за брже доношење закона о музејима и чувању старина.<sup>79</sup>



5. Изглед Доситејеве Велике школе (лицеја) пре првог светског рата, око 1910. године (фотос својина арх. И. Здравковића)

5. Aspect de la Grande école (Lycée) de Dosithée avant la Première Guerre mondiale, vers 1910) phvto propriété de l'arch. I. Zdravković).

Врло је интересантан и апел музејских радника из Београда, упућен Општинском суду, којим се указује на лоше стање споменика у престоници, нарочито Доситејеве Велике школе, појединих историјских зграда, капије принца Ев-енија Савојског и старог београдског града. Указујући на значај споменика за физиономију једног града, на однос према споменицима у културном свету нашег континента и на небригу власти о споменицима културе у нашем граду,

музејски радници траже да Општински суд одреди једног делегата, који би заједно са музејским радницима издвојио историјске зграде и амбијенте у Београду који би се чували у смислу чл. 24. и 25. Грађевинског закона. С тим у вези било би и пројектовање и подизање нових зграда у амбијентима од историјске или уметничке вредности, као и уз постојеће старе зграде у оном смислу, како Грађевински закон налаже. Овакав акт Општинског суда био би топло поздрављен од грађанства Београда.<sup>80</sup>

Какав је утисак оставио апел музејских радника Београда не знамо, али да је имао утицаја код надлежних власти, то је очигледно. Неколико година касније, поглаварство београдске општине ставља на дискусију план за уређење Јованове пијаце и њене непосредне околине у вези са зградом Доситејеве велике школе (сл. 5, 6 и 7). По свему судећи, план је био израђен у три варијанте, од којих је трећа варијанта предвиђала премештање ове зграде. Своје мишљење о овом плану дала је и Академија наука, односно њена Академија уметности као најпозванија, изјашњавајући се за прву варијанту, која је изгледа предвиђала рушење ове зграде и постављање обелиска на њено место. Академија је била мишљена да се уместо обелиска постави „спомен-табла“ на згради која би се на том месту подигла, да се фасада нове зграде уреди за естетско намештање спомен-плоче са Доситејевим медаљоном, изгледом и основом његове школе и пригодним подацима, а у калдрми испред зграде могла би се обележити основа старе зграде. За ово решење Академија се определила као за најеконичније, јер би „чување ове трошне зграде, мало монументалне било тешко, и што се не зна ни њен првобитни распоред за евентуалну рестаурацију... Поред модела ове зграде у гипсу, који се чува на Универзитету, Академија налази да је треба пре рушења снимити фотографски и архитектонски и евентуално издати и једну илустровану брошуру о овој згради“.<sup>81</sup> Вероватно је непосредна опасност од наступајућег другог светског рата допринела да се овај план не спроведе у дело.

Стање споменика најбоље је могао да оцени и француски научник Габријел Мије, који је 1934. године пет месеци проучавао еволуцију стила у старој српској уметности. Он је наше споменике први пут обишао 1906. године и за протекли период могао је да уочи битну разлику. Многе цркве затекао је у рђавом стању, неке су веома влажне, друге опет сасвим рушевне. И ова посета француског научника била је згодан повод да се поново покрене питање доношења, давно пројектованог музејског закона, али и овог пута без успеха.<sup>82</sup>

<sup>80</sup> Народна Старина, бр. 32, 1933, 300.

<sup>81</sup> Годишњак СКА, књ. XLIX, Београд 1939, 76—77.

<sup>82</sup> Народна Старина, бр. 34, Загреб 1934, 235.

<sup>78</sup> Народна Старина, бр. 23, Загреб 1933, 73—74.

<sup>79</sup> Народна Старина, бр. 34, Загреб 1934, 233.

„Златна грозница“ било је зло које је потресало јавност у времену између два светска рата, а које је највише штете нанело споменицима културе. Многи од њих су непоправљиво уништени.

Непостојање прецизних законских прописа у погледу не само заштите споменика културе, већ и организације испитивања и истраживања споменичког фонда, допринели су појави индивидуалних истраживача и сакупљача уметничких предмета.

Њихова појава и делатност била је омогућена и чланом 8. Уредбе о уређењу Министарства просвете, која је ставила у надлежност Отсека за научне установе и „одобравање истраживања и ископавања појединим музејима, као и приватним установама и лицима“. <sup>83</sup> Овим као да се иницирала приватна иницијатива на овом плану.

Тако је већ 1923. године надлежна власт забранила истраживање у комплексу манастира св. Арханђела код Призрена тадашњем директору призренске гимназије, <sup>84</sup> који је овим испитивањима приступио самоиницијативно и вероватно побуђен личним интересима.

Плен пљачке у буквалном смислу речи представљао је Костолац, стари Виминациум. Иако је у њему постојао музејски чувар, који је требало да води рачуна о ископинама, Костолац је и поред тога дивљачки пљачкан. И сам чувар одрекао се свога посла. Тако је, илустрације ради, само у току зиме 1926. године опљачкано „најмање 200 гробница“. На предлог Музеја, Министарство просвете поставило је у Костолицу за музејског повереника Анту Ладавца, учитеља из околног села Дрмна. Међутим, неконтролисана ископавања се настављају. <sup>85</sup>

Згражавање и осуду јавности побудио је чланак објављен у „Политици“ (од 37. 3. 1931.) који описује стање у Виминациуму (Костолицу). У потрази за златом сељаци из овог села користе нарочито справе за бушење земље и где наиђу на камен, ту почињу да копају. Ова дивља ископавања изнеле су на видело дана бројне римске гробнице, од којих су многе уништене, јер сељаци показују интерес само за предмете који се могу наћи у гробницама. Приликом последњег откривања пет римских гробница, музејски стручњак који је дошао у Костолац (21. 3. 1931) остао је „запрепашћен и немоћан“ пред оваквом предуземљивошћу сељака. И сам музејски стручњак успео је том приликом да за Музеј набави „више старина“, међу њима и динар римске царице Матидије. <sup>86</sup> Ово рушење и уништавање траје већ десетак година. Откопане предмете купују трговци, који их после скупо

препродају музејима. У поменутом чланку се као пример наводе и неке личности, које су пријатељи старина. Они откупљују предмете и поклањају их музејима. Ово је такође био повод да се апелује на надлежне за брже доношење закона о музејима. <sup>87</sup>

Други драстичан пример уништавања споменика указује на немар свештеника неког манастира (не наводи се којег) у коме је уништена „мумија једног Немањића“ (у Студеници). Због незнања, алкавости и нехата уништене су после рата бројне фреске и иконе из наших манастира. На крају се констатује да ће уништавање споменика трајати све дотле, док се не донесе „закон о чувању старина“, а наша земља је једина у Европи у којој такав закон не постоји. <sup>88</sup>

„Златна грозница“ трајала је и даље. Појавиле су се и књиге које су упућивале на трагање за закопаним благом. Једна од таквих била је и књига: „Рајко од Расине“, омиљена међу сељацима села Остре под Рудником, која је упућивала на то, како и где треба тражити закопано благо Немањића и Лазаревића по рудничким пећинама. Та дивља копања нанела су доста штете споменицима овог краја. <sup>89</sup>

У Неготину су на пример радила два археолога аматера, који су имали прилично богате колекције златног и сребрног новца, а један од њих и збирку каменог и бронзаног оруђа из околине Јабуковца. Наводно, ти њихови сабирачки радови биће основа при организовању Градског музеја у Неготину. <sup>90</sup>

Са овим проблемом био је повезан и један судски процес. Неки судија Глигоријевић из Призрена, тужио је Окружном суду у Београду Александра Дерока, доцента за стару српску архитектуру. Тужилац се аматерски бави археологијом и тражио је дозволу за ископавање „блага и круне цара Душана у Призрену“. А. Дероко дао је том приликом своје мишљење, тј. да би спречио евентуално зло, написао је и објавио чланак, због којег је тужен. Предмет тужбе били су изрази „надриархеолог“ и „по упутствима слепог старца“. Поводом овог случаја А. Дероко дао је изјаву сараднику „Времена“ у којој каже да старине треба спасавати. Међутим, свако би хтео да ради како сам мисли да је најбоље. Има при томе доста добронамерних случајева који се завршавају штетом. Илуструјући ово своје тврђење навео је случај упрошћавања гроба краљице Теодоре, Душанове мајке и „мумије једног члана лозе Немањића“. Том приликом А. Дероко нагласио је да је стрпљење издало и његове старије колеге и њега. Увидели су да је узалудно њихово вишегодишње заузимање и да уместо сатисфакције имају само непријатности. Он лично, боји се, да ће обесхрабрен, оставити овај посао.

<sup>83</sup> Др Стеван Томић: Наведено дело, 76.

<sup>84</sup> Народна Старина, бр. 4, Загреб 1923, 93.

<sup>85</sup> Годишњак СКА, књ. XXXV, Београд 1936, 305—306.

Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928, 205.

<sup>86</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 231.

<sup>87</sup> Народна Старина, књ. X/25, Загреб 1931, 149.

<sup>88</sup> Народна Старина, бр. 27, Загреб 1933, 77.

<sup>89</sup> Народна Старина, бр. 35, Загреб 1939, 150.

<sup>90</sup> Народна Старина, бр. 32, Загреб 1933, 301.





6. Доситејева Велика школа (лицеј) у току конзерваторских радова (фото арх. Д. Павловић)

6. La Grande école (Lycée) de Dosithée au cours des travaux de conservation (photo arch. D. Pavlović).

И овај случај послужио је као констатација да су овакви догађаји могућни у земљи у којој не постоји закон о музејима и чувању старина, који би једино могао да сачува старине не само од надристручњака и сумњивих сабирача, већ би спречио шпекулацију споменицима и њихов неконтролисани извоз изван граница наше земље.<sup>91</sup>

Доста сукоба избијало је и око Сирмиума (сл. 8). Осамдесетих година прошлог века (1883.) Чех Хавличек бројне налазе из Сирмиума послао је за Праг. И Археолошки музеј у Загребу експлоатисао је Сирмиум. Као сакупљачи предмета са овог великог локалитета почетком нашег века истичу се Немци — свештеник Павао Милер и учитељ Јунг, који је су сакупљене предмете слали у Загреб. Пред први светски рат Хрватско славонско далматинска влада у Загребу одобрила је средства и одредила др Фрању Рачког да врши систематска археолошка ископавања у Сирмиуму. Први светски рат онемогућио је ове радове. Пред други светски рат у Сремској Ми-

тровици покренута је иницијатива за оснивање Градског музеја, како би се спречило одношење предмета са овог значајног локалитета.<sup>92</sup>

\*  
\*   \*  
\*

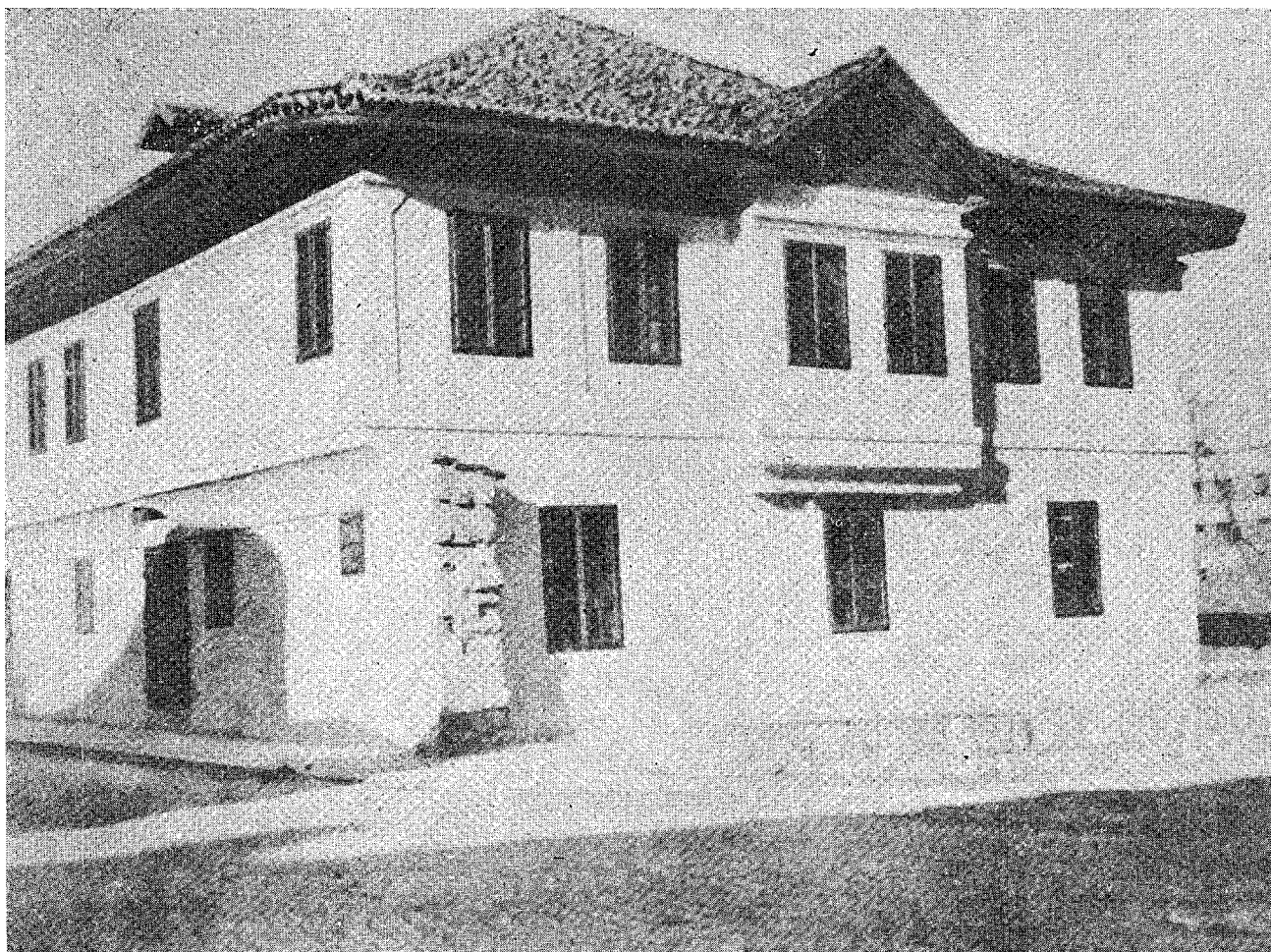
Време по завршетку првог светског рата карактерише интензивна изградња јавних и приватних зграда. Тада се масовно откривају археолошки налази, појединачни или чак и читави локалитети. Највише их је у Београду.

1921. године тражено је да сви надзорни инжењери и предузимачи при подизању грађевина у Београду, јављају Народном музеју о случајним налазима, на које би се нашло при копању темеља, нарочито у квартовима око Ташмајдана, Дунава и Чубуре.<sup>93</sup>

При копању темеља за Хрватску штедионицу у Кнез Михајловој улици пронађено је 1921. го-

<sup>92</sup> Народна Старина, бр. 35, Загреб 1939, 147.

<sup>93</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 248.



7. Изглед Доситејеве Велике школе (лицеја) после конзервације (фото арх. И. Здравковић)

7. Vue de la Grande école (Lycée) de Dosithée après la conservation (photv arch. I. Zdravković).

дине 150 комада сребрног римског новца,<sup>94</sup> које је Управа града Београда послала Народном музеју.<sup>95</sup> Исте, 1921. године, при прокопавању пута на Бањици откривено је преисторијско насеље. Неколико фрагмената керамике винчанско-плочничке фазе са овог локалитета доспело је у Уметнички (Народни) музеј.<sup>96</sup> Тек систематским ископавањем могао би да се утврди карактер насеља.<sup>97</sup>

Приликом копања канализације на Грантовцу (средњи део Његошеве улице) пронађен је један бронзани Константинов новац, који је Суд општине београдске поклонио Народном музеју.<sup>98</sup>

При копању канала код зграде Народне скупштине наишли су радници на један саркофаг од грубог кречњака, нажалост, потпуно опљакан. Недостајала је половина поклопца, а у сарко-

фагу је нађено неколико фрагмената простог грубог суда од иловаче. Димензије саркофага биле су: дужина 1,45, ширина 0,70 и висина (заједно с поклопцем) 0,88 м."

Из једног римског гроба нађеног при грађењу куће у улици Капетан Мишиној бр. 6, купљена је једна веома лепо очувана камеја у златном оквиру. Гроб је по новцу цара Флоријана датиран у другу половину III века наше ере.<sup>100</sup> Даље је, приликом копања темеља за зграду Географског института у Горњем Граду нађена једна мраморна статуа без главе, која је лежала на дубини од 7 м.<sup>101</sup> Министарство војске и морнарице поклонило је ову статуу Народном музеју. Иначе на овом градилишту проналазили су радници бакарни новац, углавном из Константиновог времена. Пронађен је и један натпис, али су га радници уништили пре него што је јављено Музеју.<sup>102</sup>

<sup>94</sup> Д. и М. Гарашанин: Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 125.

<sup>95</sup> Годишњак СКА, књ. XXXI, Београд 1922, 131.

<sup>96</sup> Д. и М. Гарашанин: Наведено дело, 25.

<sup>97</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 244.

<sup>98</sup> Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 239, 264.

<sup>99</sup> Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 1923, 307.

<sup>100</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 195.

<sup>101</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 106.

<sup>102</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 197.



8. Спрмиум, детаљ (фото арх. Д. Павловић)

8. Sirmium, détail (photo arch. D. Pavlović).

У Пожаревачкој улици бр. 32 откривен је 1924—1925. године један римски гроб у којем је пронађен оловни саркофаг са новцима Филипа Млађег, златна гривна, један камен плаве боје (за накит), римски жижак, три фрагментована суда и један суд за мирис. Према новцу гробница се датира у III век: наше ере.<sup>103</sup> Власник ове зграде поклонио је саркофаг заједно са ситним налазима Народном музеју. Пошто је олово било крто од оксидације, саркофаг је пропао.<sup>104</sup>

У улици Престолонаследника Петра (данашња улица Максима Горког) бр. 85 пронађен је 1926. године један римски под и остаци римског канала.<sup>105</sup> Ситних налаза није било.<sup>106</sup> Исте године у Поп Лукиној улици бр. 1 нађен је један римски новчић цара Нумеријана, који је набављен за Народни музеј у Београду.<sup>107</sup> Народни музеј је те године набавио и горњи део римског надгробног саркофага са два лава и цистом у средини, који је пронађен у Франкопановој (генерала Жданова) улици бр. 9.<sup>108</sup> Власник зграде уступио га је Народном музеју<sup>109</sup> и тиме је обогатен лапидаријум.

И следећих година 1927—1928. откривено је неколико значајних налаза. У Књегиње Љубице (Змај Јовиној) улици, на имању рентијера Гавриловића откривен је један неопљачкан римски саркофаг.<sup>110</sup> На углу Симине и Змај Јовине ули-

це нађен је римски жртвеник из доба Александра Севера,<sup>111</sup> који је општина поклонила Народном музеју. Цео терен пун је трагова римске културе и паганских гробница.<sup>112</sup> У кући бр. 30, такође у Змај Јовиној улици, при копању темеља нађено је попрсје једне женске фигуре.<sup>113</sup> Из римских гробница на Чукарици потичу бронзане фибуле, римски новац и један фрагмент оловног огледала, што се све налази у Народном музеју.<sup>114</sup> На имању доктора Петронијевића (не каже се где се оно налази) пронађен је један камени саркофаг који је опљачкан још у старо време.<sup>115</sup> Испред болничких барака на Губеревцу, пронађен је један гроб прекривен камењем. На цеваници костура нађена је бронзана гривна из латенског доба.<sup>116</sup>

Налазису 1928. године врло бројни. Тако је даље, на Топчидерском Брду, изнад Господарске механе, при подизању куће неког Рамадановића нађено доста предмета римске културе, међу њима један саркофаг необичне величине, брижљиво исклесан од ситнозрног зеленог камена. Власник га је поклонио Музеју.<sup>117</sup> Општина београдска поклонила је Музеју велики мраморни споменик (не каже се где је пронађен), подигнут у част римског цара Диоклецијана (284—305) и његовог сувладара Максимилијана.<sup>118</sup> Општини београдској обрађена је пажња на стари римски водовод који је пронађен више Смедеревског Ђерма, а ишао је у правцу Пашиног Брда.<sup>119</sup> Сретан Стошић из Железника пронашао је на свом имању и поклонио Музеју 19 турских акчи.<sup>120</sup>

Иако је ова година била веома плодна у погледу археолошких налаза, од којих је већина доспела у Музеј, ипак се музејски стручњаци жале на немар инжењера и грађевинара, који их у јеку грађевинске сезоне обавештавају прекасно о налазима, тако да не стижу чак ни топографски да побележе сва налазишта.<sup>121</sup>

У Кнез Михаиловој улици бр. 43 откривена је 1929. године једна женска мермерна глава у природној величини. Овај налаз поклонила је му-

М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 125.

<sup>111</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 125.

Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

202.

<sup>112</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

230.

<sup>113</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 125.

<sup>114</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 127.

<sup>115</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 126.

\* <sup>116</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 25.

<sup>117</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

230.

<sup>118</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

231.

<sup>119</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

194.

<sup>120</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

232.

<sup>121</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

203.

<sup>103</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 126.

<sup>104</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 197.

<sup>105</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 125.

<sup>106</sup> Годишњак СКА, књ. XXXV, Београд 1926, 305.

<sup>107</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 126.

<sup>108</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 124.

<sup>109</sup> Годишњак СКА, књ. XXXV, Београд 1926, 304. лапидаријум.

Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928,

зеју Управа Спасићеве задужбине, на чијем је имању нађен. Глава је у природној величини и представља „одличан рад”.<sup>122</sup> Исте године, на имању Јадранске банке код Кнежевог споменика пронађен је римски жртвеник посвећен Јупитеру. Натпис на њему вели да је споменик поставио римски наредник *optio* Емилиус Доленс у част Јупитера.<sup>123</sup>

Дирекција за грађење железница уступила је Музеју мач, нађен у Дунаву, приликом грађења четвртог стуба панчевачког моста.<sup>124</sup>

У Бранковој улици бр. 16, на имању штампара Сладековића, пронађена су 1931. године два римска саркофага. Од ових споменика била је касније саграђена римска гробница у којој су нађени новци Аурелијана и Клаудија II. Гробница се према томе може датирати у III век наше ере.<sup>125</sup> Вероватно да се радило о некој каменорезачкој радионици из римског времена.<sup>126</sup>

Исте године, на углу Југ Богданове и Црногорске улице ископана су два српска надгробна споменика, који су поклоњени Музеју. Оба су била скулптурално декорисана крстовима, од којих је један слабије израде и украшен је комбинованим крстићима, а други је веома брижљиво израђен и исписан дубоко уклесаним словима. Из записа се види да су се споменици налазили на гробовима покојника умрлих 1718. и 1723. године.<sup>127</sup> Део римског споменика са ликом женског божанства пронађен је у Карађорђевој улици и пренесен у Музеј.<sup>128</sup>

Следеће две године доста су сиромашне у археолошким налазима. Занимљиви гвоздени предмети покућства из XVII—XVIII века пронађени су у Даниловој улици код Топовских шупа (Аутокоманда). То су: велики гвоздени суд за грејање, дубоке мангале, предмети за распиравање ватре, круг са синцирима и кукама за вешање разних предмета, метално патинирано кандило и лепо израђени свећњак. Најинтересантнији међу њима је један кантар са урезаним именом: „Кир. ... Папа Кесо Иконом”.<sup>129</sup> Инж. Александар Ацовић поклонио је две водоводне цеви нађене при градњи Београдске берзе (зграда Етнографског музеја на Студентском тргу), а друштво Лобор неколико опека и камених фрагмената пронађених при градњи Патријаршије.<sup>130</sup>

На два места откривена је траса римског пута Сигидунум-Цариград 1935. године. Делови

овог пута откопани су у Доситејевој улици бр. 1 и Влајковићевој бр. 4, тако да се могао реконструисати бар један део правца којим је пут ишао преко данашње територије Београда. Лево и десно од пута простирало се римско гробље, а приликом копања темеља у Доситејевој улици пронађен је један бакарни новчић императора Филипа Пробса (244—348). Пут је био изграђен на доста солидној основи и то у Влајковићевој улици у три слоја, а у Доситејевој на насипу високим око 1 м.<sup>131</sup>

Забележено је доста случајева појединачних археолошких налаза, па и читавих локалитета у унутрашњости Србије.

Тако је министар грађевина обавестио Академију наука 1922. године да су у доњокоњушкој и орајској општини у срезу јабланичком (округ врањски) откопане „развалине четири старе цркве”. Како Академија није могла послати своје стручњаке да ово прегледају, то је саветовала да се ове развалине по могућности оgrade, а да се преко Министарства унутрашњих дела изда строга забрана против развлачења материјала.<sup>132</sup>

У Белој Паланци (Remesiani) откопан је један гроб у коме је нађено доста драгоцености, које су тројица људи међу собом поделили. Народни музеј је од ових драгоцености откупио два медаљона од ахата, уоквирена у злато, са једним златним ланчићем и куком за вешање, једну златну мишљушу с плавим каменом, седам верижица од једног златног ланца који се носио око врата, један бакарни новац Максимилијана, а нешто касније и један златник императора Ветраниона.<sup>133</sup> Ова гробница потиче из IV века наше ере.<sup>134</sup>

Према извештајима штампе, приликом отварања новог извора у Врњачкој Бањи пронађен је римски базен са новцем (око 200 комада) које су људи бацали из сујеверја. Управа Врњачке Бање задржала је новац (око 60 комада).<sup>135</sup> Тек годину дана касније, на упорно инсистирање Народног музеја предала му је десет новчића, од којих су седам ковани у Стобима.<sup>136</sup>

При грађењу пута Краљево-Рашка нађена је остава византијског бакарног новца, у тежини од 2,1 кг, која се налазила у једном лонцу од црне иловаче. Новац је у доста рђавом стању, уништен оксидацијом, тако да се није могао ни пребројати. Из боље очуваних комада види се да је припадао византијском цару Манојлу (тзв. *pummi scurphati*).<sup>137</sup> Секција за реконструкцију пута Краљево-Рашка пронашла је и једну драхму града

<sup>122</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 125.

Годишњак СКА, књ. XXXVIII, Београд 1929,

238.

<sup>123</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 125,

Годишњак СКА, књ. XXXVIII, Београд 1929,

238.

<sup>124</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVIII, Београд 1929,

246.

<sup>125</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 124.

<sup>126</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 229.

<sup>127</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 229.

<sup>128</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 228.

<sup>129</sup> Годишњак СКА, књ. XLI, Београд 1932, 231.

<sup>130</sup> Годишњак СКА, књ. XLII, Београд 1933, 261.

<sup>131</sup> М. и Д. Гарашанин: Наведено дело, 40.

<sup>132</sup> Годишњак СКА, књ. XXXI, Београд 1922, 30-31.

<sup>133</sup> Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 1923, 287.

<sup>134</sup> Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 193, 305.

<sup>135</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 199—200.

<sup>136</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIV, Београд 1925, 327.

<sup>137</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 210—211.



Аполоније и једну драхму града Диракиона.<sup>138</sup> Из Јужне Србије, непознатог порекла, добавио је Музеј део велике оставе варварског новца. Али, пре него што је Народни музеј био обавештен о том налазишту,<sup>139</sup> најлепши и најважнији комади већ су отишли у приватне руке. Дневна штампа објавила је вест о проналаску „три оке златног и сребрног новца“ из села Тулежа код Лазаревца. Преко полицијских власти Народни музеј је примио само четири холандска златника и 125 комада новчића аустријских, немачких и мађарских владалаца. Новац је по свој прилици био закопан у аустро-турским ратовима 1737—1739. године.<sup>140</sup> Музеј је дошао у посед прстена краљице Теодоре, ископаног у Бањској, који је поклонили г-ђа Барловац. Овај прстен је дародавци оставио на чување сам краљ. Прстен је био од злата, са плочицом на којој је емаљом изведен натпис: „ТКО ГА НОСИ ПОМОЗИ МУ БОГ“. Њега је срески начелник из Косовске Митровице ископао у Бањској и предао краљу, а овај га је поконио Блажи Барловцу, адвокату. Барловац је обећао да ће прстен поклонити Народном музеју, што је на крају, вероватно под притиском јавности, његова супруга и учинила.<sup>141</sup>

Највећа остава римског бакарног новца нађена је у Свилеуви. Она је садржавала 20.000 комада, од којих је Музеј откупио 14.000 комада, док је остало неконтролисано ишчезло. Заступљен је новац римских царева од Гордијана III (238—244) до Карина (282—284), тј. двадесет један члан римских владарских лица.<sup>142</sup>

Захваљујући разумевању поглавара среза грузанског Св. Т. Обрадовића, Музеј је дошао у посед оставе српског новца краља Владислава.<sup>143</sup> Даље, леп римски надгробни споменик из Парамуна (код Косјерића) откопао је Сима Грбић и на воловским колима довезао га у Београд.<sup>144</sup>

Велики налаз „благо“ пронађено је на имању др Ж. Стефановића, лекара из Смедерева. Састојало се од око 9.000 римских сребрњака, новаца 16 римских царева и пет царица у 378 варијанта. Најстарији су новци царице Јулије Домне, а најмлађи цара Галијана (254—268). Овај јединствени налаз има 173 комада консекративног новца и то 75 комада дивинизираних императора и 75 комада царице Маринијане (жене Валеријана, мајке Галијена). Новац је лежао у две земљане амфоре. Једна је потпуно реконструисана, а друга је остављена нетакнута и у њој је,

из музејских разлога, остављено неколико стотина комада тог новца прилепљеног и међусобно и на зидове амфоре.<sup>145</sup>

Заузимањем Мил. Ст. Савовића, среског начелника из Ариља, добио је Музеј „занимљиво благо“ из XVII века, које је било закопано у селу Трудову, општина мочиочка, на месту званом „Стојанов врх“, под једном јелом.<sup>146</sup>

Случајан налаз била је и римска гробница у селу Дивцима код Пријепоља. То је подземна комора, грађена од опеке, на свод, типична за касну римску епоху. У њој је нађено: златна фибула са подвијеном ногом и са три главице „као лукац“, као и сребрна кашика. Оба ова ситна налаза карактеристични су за касни римски период. У непосредној близини ове гробнице налазе се трагови који сведоче о постојању римске некрополе са неколико сличних гробница.<sup>147</sup> Приликом пољских радова наишло се у селу Маскаре (код Тополе, срез опленички) на рушевине које потичу из средњег века.<sup>148</sup>

Слична је ситуација и у Војводини. Тако је приликом копања темеља за железничку станицу у Сремској Митровици, пронађен један „драгоцени“ римски саркофаг, који је Дирекција државних железница поклонили Народном музеју.<sup>149</sup> Саркофаг је био украшен рељефима.<sup>150</sup> У исто време, од Генералне дирекције државних царина Музеј је добио на поклон два стара дрвена египатска саркофага.<sup>151</sup>

Случајно је пронађен и сребрни накит из Добрице у Банату. Приликом неког копања пронађена је једна остава фризашког новца (фенига).<sup>152</sup> Овај налаз откривен је децембра 1923, а у Музеј је дошао фебруара 1924. године. Остава се састојала од 600 комада сребрног новца и нешто сребрног накита, што се налазило у једном земљаном лонцу. Народни музеј добио је лонац са 384 комада новца и нешто накита.<sup>153</sup> Велика поплава Дунава открила је те године налазиште више урни из халштатског периода у селу Борчи. Две од тих урни добио је Народни музеј.<sup>154</sup>

Коришћењем земље за циглану, откривена је 1925. године „једна неолитска станица“ у Старчеву, 8 км југоисточно од Панчева. Нађено је много остатака сликане керамике са црним или белим пругама, спиралама на црвеној или жућкастој позадини. Нешто од ових налаза дошло је

<sup>138</sup> Годишњак СКА, књ. XXXV, Београд 1926, 313.

<sup>139</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIV, Београд 1925, 328.

<sup>140</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIV, Београд 1925, 331.

<sup>141</sup> Годишњак СКА, књ. XXXV, Београд 1926, 295. Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. VI, Ср. Карловци 1926, 55, бр. 9713.

<sup>142</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928, 231.

<sup>143</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928, 231.

<sup>144</sup> Годишњак СКА, књ. XXXVII, Београд 1928, 202.

<sup>145</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIX, Београд 1930, 195.

<sup>146</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIX, Београд 1930, 194.

<sup>147</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 237.

<sup>148</sup> Годишњак СКА, књ. XL, Београд 1931, 245.

<sup>149</sup> Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 1923, 286.

<sup>150</sup> Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 1923, 306.

<sup>151</sup> Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 1923, 286.

<sup>152</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 189.

<sup>153</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1921, 211.

<sup>154</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIII, Београд 1924, 193.

у Народни музеј, а он је преко среског поглавара у Панчеву тражио да се сви предмети са овог локалитета покупе и њему предају.<sup>155</sup>

На сличан начин као у Старчеву, наишло се на једну „неолитску станицу која је изгледа била насипом и јарком опкољена“ у селу Ботош 22 км источно од Зрењанина. Пронађени предмети, од којих је најинтересантнији накит од шкољки, налазио се код тамношњег учитеља Лазара Николића, који је надгледао ове радове.<sup>156</sup>

У децембру 1932. године пронађено је „велико римско благо“ у Чортановцима. За 2.300 римских динара, Музеј је платио 23.000 динара.<sup>157</sup>

\*

Посебан проблем тог времена било је отуђење споменика, неконтролисана трговина и изношење уметничких предмета у иностранство. Драг. Иконић у „Републици“ (VII. 41) из 1923. године пише, да је наша земља дуго представљала Оријент, где су страни неконтролисано долазили до ретких историјских споменика. И уместо да то што имао не само сачувамо, већ и да своје ствари откупљујемо из иностранства, ми дозвољавамо да се оне и даље износе. Најдрастичнији пример у том случају представља откривање једне цркве са мозаиком код Градског. Мозаик су однели неки Руси, а да им при томе нико није сметао. Исто тако аутор устаје и против поклањања предмета од уметничке вредности које држава дарује „високим“ (не зна се да ли домаћим или страним) личностима.<sup>158</sup>

Не малу сензацију изазвала је 1933. године вест о продаји призренског преписа Душановог законика. Ова књига налазила се у књижари Густава Фока у Лајпигу и понуђена је на откуп Народној библиотеци у Београду за суму од 3.500 немачких марака. „Политика“ је 12. IX 1933. године донела дужи напис о овој књизи.

Призренски препис Душановог законика чу-ван је у свештеничкој породици попа Симе Дворанца у селу Дворанима код Призрена. Ова породица чувала је још и Хрисовуљу краља Стефана Дечанског цркви св. Богородице у Призрену. Рукописе је открио у другој половини прошлог века учитељ Никола Мусулин, проучио их Стојан Новаковић и потом су пренесени у Београд. Призренски препис Душановог законика био је предмет интересовања и Никанора Дучића.

У првом моменту није се знало како је књига доспела у Немачку. Неколико дана касније објавио је исти лист нову вест да је „нека дама“ ову књигу понудила на продају антикваријату др Јозефа Баера у Франкфурту на Мајни, а да је књијар Фок у овом случају само посредовао.<sup>159</sup>

Пола године касније сазнао се историјат овог немилог догађаја. У време повлачења државних власти у току првог светског рата и овај кодекс из Народне библиотеке, заједно с осталим драгоценостима, кренуо је из Београда за Крагујевац. Вагон у којем се налазила државна архива, а са њом у менталној касети и овај кодекс, био је, заједно с композицијом премештен на споредни колосек и ту је остао сачекавши немачку окупацију Крагујевца. Терентна композиција овог воза букнула је у пожару. И не знајући шта се у њој налази немачки официр фон Филкенс (von Vilken) са својим војницима почео је да је спасава и том приликом спасен је и препис Душановог законика. Немачке војне власти дале су Фон Филкенсу за успомену овај кодекс, који је он током читавог рата носио са собом као трофеј.

У тешким послератним годинама у Немачкој, фон Филкенс је почео да продаје своје породичне драгоцености и на крају је стигао на продају и Душанов законик.

Немачке државне власти показале су пуно разумевање у овом случају и призренски препис Душановог законика послан је немачком посланству у Београду, где је извршена експертиза. Експертизу су извршили др Александар Соловјев, професор Универзитета у Београду, Светозар Матић, помоћник управника Народне библиотеке и Јанзон саветник немачког посланства. Од интереса је протокол о експертизи који гласи:

1) „Исто као што је описано у штампаном каталогу Народне библиотеке од 1903. г. тако и на овом рукопису има 165. страна.

2) На стр 107. б стоји једна датирана примедба из 1590 године.

3) Осим тога на стр. 131 б виде се један одељак са широко исписаним црвено почетним редом исто су тако црвено исписане и следећа два реда. Од тога одељка налази се један факсимил Феодора Зигелја „Законик Стевана Душана“ од 1872 године, а са њим почиње прави текст закона.

4) По опису из књиге Стојана Новаковића (Законик Стевана Душана, Београд 1870 године) недостају законнику два прва листа, што се подудара и са показаним примерком.

5) На четвртој страни налази се једна већа шарена арабеска.

6) И на послетку, показани рукопис је истоветан са изгубљеним, јер је потпуно истих сразмера 22 x 15,5 цм. С обзиром на то да се овде ради са подацима за које би немогуће било наћи их у два различита рукописа, са потпуном сигурношћу смо уверени да никаква сумња не може о томе постојати да је ово „Призренски рукопис Душановог законика“.

После састављања протокола, сматрало се да је питање повратка Призренског преписа Душановог законка само формална ствар.<sup>160</sup>

<sup>155</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIV, Београд 1925, 317.

<sup>156</sup> Годишњак СКА, књ. XXXIV, Београд 1925, 317—318.

<sup>157</sup> Годишњак СКА, књ. XLII, Београд 1933, 255.

<sup>158</sup> Народна Старина, књ. 4, Загреб 1923, 94.

<sup>159</sup> Народна Старина, бр. 33, Загреб 1934, 109.

<sup>160</sup> Народна Старина, бр. 33, Загреб 1934, 112.





Посебан проблем био је прибављање новца за откуп Душановог законика. Народна библиотека предлагала је Академији наука да она откупи ову књигу, са чим се Председништво Академије није сагласило.<sup>161</sup> Не знамо које дао новац за откуп Презренског преписа Душановог законика.

\*   \*  
\*   \*

Овај сумарни преглед прилика и стања у области заштите споменика културе имао је за циљ да прикаже проблеме са којима су се стручњаци музеја сукобљавали у периоду између два светска рата. Недостатак прецизних законских норми

<sup>161</sup>Годишњак СКА, књ. XLII, Београд 1933, 113.

за организовани рад у овој области довео је до низа штета на споменицима културе. У чланку су изнесене само негативне последице, проистекле углавном из неконтролисаног рада на ископавањима било појединачних споменика било у споменичким комплексима. Па ипак, у том периоду није све било негативно. Било је и организованога рада који је довео до међународних признања нашој науци, поглавито археологији. Били су изведени и врло компликовани конзерваторски радови на појединим црквама и манастирима, организован је рад на широком проучавању нашег културног наслеђа. Преглед овог рада биће предмет једног од следећих чланака.

*Надежда Катанић*

#### CONTRIBUTION A L'ETUDE DES PROBLEMES DE LA PROTECTION DES MONUMENTS DE LA CULTURE DANS LA PERIODE ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES

L'article traite de la protection des monuments de la culture dans la période entre les deux guerres mondiales, à une époque où il n'y avait pas de lois sur la protection des monuments de la culture, donc, dans l'inexistence d'une base juridique pour le travail organisé et systématique à la protection du riche fonds de monuments dans le pays.

Un grand chapitre de l'article est consacré aux initiatives des institutions, tout d'abord de l'Académie des Sciences et du Musée National, ainsi qu'à la lutte individuelle des muséologues et des conservateurs pour l'adoption d'une loi sur la protection des monuments de la culture, afin d'empêcher, sur la base de ses dispositions, la destruction des monuments, le commerce incontrôlé et l'exportation des pièces vers l'étranger. Tous ces efforts restèrent sans résultat. Dans la période d'un peu plus de vingt ans (entre la Première et la Seconde Guerre mondiale), cette loi ne fut pas adoptée, bien qu'il existât quelques variantes du projet du texte de la loi.

L'inexistence d'une loi sur la protection des monuments de la culture empêchait le travail organisé sur ce plan. Le Musée National de Belgrade faisait tout de son côté pour empêcher la dégradation des monuments. Dans cette tâche, il avait plus ou moins de succès.

Un assez grand chapitre de l'article est consacré aux efforts pour empêcher la destruction des monuments, en particulier des localités archéologiques, car les habitants des villages voisins montraient un grand intérêt matériel pour les objets meubles qui se trouvent surtout dans les tombeaux. Dans cette période fut particulièrement appauvri Viminacium (Kostolac), que ses habitants exploitèrent sans merci, et dont les objets meubles s'en allèrent, dans le meilleur des cas, dans les mains des col-

lectionneurs privés. Outre Kostolac, les plus grands dommages furent subis par les localités sur la montagne Rudnik, où l'on cherchait les »tresors ensevelis« des membres des dynasties Lazarević et Branković, par les villages autour de Pirot, le monastère Banjska, et caetera. Dans l'article, on donne la liste des dommages portés à certains monuments en Serbie, que les quotidiens de cette époque ont relatés. La négligence des autorités ecclésiastiques, qui possédaient le plus grand nombre de monuments de la culture, contribuait pour une bonne partie à cette situation pénible et désordonnée.

Ensuite, on a donné la liste des découvertes fortuites faites à Belgrade, en Serbie et en Voïvodina soit de pièces isolées (qui reçurent tout de même enfin leur place au Musée National), soit de grandes et importantes localités, comme par exemple Botoš, Starčevo et Banjica (à Belgrade). L'activité intense dans le Bâtiment, qui se développa après la Première Guerre mondiale, était à l'origine des découvertes isolées.

À la fin, on parle du rachat de la » copie de Prizren« du Code de l'empereur Douchan (premier recueil médiéval serbe de lois), laquelle, au cours de la Première Guerre mondiale, tomba en possession de l'ennemi. Dans la crise des années 30 de notre siècle, particulièrement rude en Allemagne, cette copie fut mise aux enchères à Leipzig. L'expertise faite à Belgrade permit de constater qu'il s'agissait du Code autrefois en possession de la Bibliothèque Nationale.

Le but de l'article était de présenter les problèmes auxquels était confrontée la génération des muséologues et des conservateurs dans la période entre les deux guerres mondiales.

Nadežda Katanić